

**MASARYKOVA UNIVERZITA
FILOZOFICKÁ FAKULTA**

Ústav slavistiky

Srbský jazyk a literatura

Marija Šupicová

**SRBSKÁ PRAVOSLAVNÁ CÍRKEV:
MEZI MÝTEM, TRADICÍ A NACIONALIZMEM**

diplomová práce

Vedoucí práce: PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D.

Brno 2007

*Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala
samostatně s využitím uvedených pramenů a
literatury.*

V Brně 19. 12. 2007

Poděkování

Na tomto místě bych ráda vyjádřila své poděkování vedoucímu práce doktoru Václavu Štěpánkovi za pomoc a cenné rady při zpracování mé diplomové práce.

Mé díky patří rovněž mému příteli Martinovi, za jeho trpělivost a nenahraditelnou pomoc.

Obsah

.....	4
ÚVOD.....	5
NÁSTIN HISTORICKÉHO VÝVOJE SRBSKÉ PRAVOSLAVNÉ	
CÍRKVE.....	9
Období Nemanjićů.....	9
Období osmanské nadvlády.....	12
Role SPC v srbské historii a její význam pro srbský národ	14
.....	14
Specifika srbského pravoslaví – svatosávství.....	17
Království SHS /Království Jugoslávie. Konkordátní krize.....	20
V ústřety válce.....	22
Komunistická Jugoslávie.....	25
PROBOUZENÍ NACIONALISTICKÝCH NÁLAD.....	28
„Návrat svatého“	28
Apologie Kosova.....	31
Novodobá srbská mytologie	34
Kosovský mýtus	35
Jasenovacký mýtus	38
Kosovský mýtus: objekt zneužívání – nástroj moci	41
Církevně-národní programy.....	43
První demokratické volby.....	44
Povolební období	47
Eskalace napětí	49
Intermezzo - episkopské faux pas	52
Definitivní vyhrocení vztahů s Miloševićem	54
Jugoslávská válka – válka náboženská?.....	57
Válka očima Srbské pravoslavné církve.....	59
Srbsko – vnitropolitická dění.....	62
Věčné téma – Kosovo.....	63
Srbská pravoslavná církev a stát	74
Srbsko-makedonský církevní spor	77
Srbská versus černohorská církev	80
ZÁVĚR.....	84
РЕЗИМЕ	87
LITERATURA A ZDROJE.....	89

ÚVOD

Během posledních dvaceti let se problematika náboženství a pozice náboženských organizací v moderní lidské společnosti stala významnou součástí světového diskurzu. Rostoucí míra klerikalizace v některých zemích vypovídá o tom, že část moderní společnosti je stále více ochotná naslouchat hlasu církve. Nelze se tudíž divit, že církevní organizace mají potřebu vyjadřovat se k aktuálním politickým problémům a snaží se ovlivňovat rozhodnutí vysokých politických kruhů – hledají cestu jak se ve větší míře podílet na organizaci lidské společnosti. V důsledku takového společensko-politického angažování však může docházet k zanedbávání primární pastorální činnosti církve.

Úkolem mé diplomové práce bude analýza postojů Srbské pravoslavné církve (SPC), jakožto přední náboženské instituce v Republice Srbsko, vůči významným politickým otázkám, a to zejména v zlomových momentech srbské historie. Pro lepší pochopení této problematiky bude nutné do práce zařadit kapitoly, které nastiňují historický vývoj SPC. Tak např. i samotný vznik SPC, přesněji jediná historická osobnost spjatá s jejím vznikem, byl nesmírně důležitým momentem, který se podílel na formování konečné podoby srbské církve. Specifické historické události, jež se odehrávaly na Balkáně od konce 14. století, srbskou církev donutily ujmout se pro církevní organizaci poněkud atypické role. V určité chvíli, kdy v důsledcích bojů proti osmanské velmoci byla oslabena jednak centrální moc srbských středověkých zemí, tak srbská aristokracie, dochází k postupnému úpadku někdejší balkánské mocnosti – Srbska. Srbská pravoslavná církev, jakožto jediná organizovaná instituce, dovedla okamžitě zareagovat na nově vzniklou situaci a začala zastupovat scházející světskou moc. Tuto roli SPC fakticky vykonávala do začátku 19. století, kdy se objevily první srbské politické strany a kdy se srbský stát začíná vyvíjet dle vzorů vyspělých evropských společností.

Ztrátu prvenství v zastupování národních zájmů SPC nahradila protekcemi, které jí svým způsobem byly odměnou za korektní vztahy se světskou mocí. SPC byla po překonání pohromy druhé světové války značně materiálně a lidsky oslabena, postavena před další zatěžkávací zkoušku. Z války vyšla vítězně komunistická strana, která záhy přistoupila k budování nové anacionální ateistické společnosti založené na myšlence bratrství a jednoty. Přestože její působení bylo značně ztíženo státními represemi a

sekularizace společnosti podporovaná státní politikou ji ochuzovala o velkou část věřících, církevní hierarchie zvolila oportunistický kurz a vyčkávala vhodnější chvíle pro opětovné získání své pozice.

Koncem 80. let minulého století a v souvislosti s úpadkem komunistické ideologie dochází k revitalizaci náboženství, v jejímž důsledku se SPC vrátila na výsluní společensko-politického života Srbska. Pokusila se získat takovou pozici, která by jí umožnila ovlivňovat i nejvyšší politická rozhodnutí, a to i za cenu rezignace na dosažení duchovní obrody. Přestože SPC podporovala konzervativní myšlení srbské společnosti, o duchovní obrození v pravém slova smyslu se nezasazovala. V době, kdy došlo k převratné obměně srbských politických struktur, držela ve svých rukou trumf – právě ona byla institucí, kolem níž se homogenizovaly celé masy národa. Cesta k získání přízně politických špiček, jež byly schopny potvrdit její roli významného činitele společensko-politického života, byla otevřená.

Tato práce je strukturována chronologicky, přičemž jednotlivé kapitoly, rozdělené do dvou větších bloků, tvoří zároveň i určité tematické celky. Zatímco úkolem první části práce, jež se striktně drží chronologického sledu, je seznámit čtenáře s jistými specifiky historického vývoje SPC, druhá část je spíše analytická a uspořádání jednotlivých kapitol není striktně podrobena časovému sledu. Práce pokrývá období od vzniku SPC až po současnost.

V „historické“ části jsem vycházela zejména z třídílné monografie *Istorija Srpske pravoslavne crkve* renomovaného historika srbské církve *Djoki Slijepčeviće*. Přestože je u autora znát jistá předpojatost a ve svých soudech není vždy zcela objektivní (během druhé světové války byl funkcionářem v srbské okupační vládě a později patřil k srbské patriotické emigraci), zmíněná monografie představuje v současnosti nejkomplexnější a nejlépe zpracovanou publikaci věnující se historii SPC. Je rovněž důležitým zdrojem k získání obsáhle faktografie. Jako cenné sekundární zdroje o historickém vývoji zájmové oblasti mi posloužila v českém prostředí známá syntetická díla *Dějiny jihoslovanských zemí* a *Dějiny Srbska* a monografie srbského historika *Milorada Ekmečiće Stvaranje Jugoslavije*.

Měla jsem to štěstí, že se mi na samém začátku mého bádání do rukou dostalo několik kvalitních analytických prací, které usměrnily mé další postupy. Nesmírně důležité byly práce jedné z předních srbských historiček *Radmily Radićové*, která se ve své bohaté vědecké činnosti zaměřila zejména na problematiku srbské církve. Konkrétně se jedná o studii *Crkva i „nacionalno pitanje“*, jež je obsažena ve sborníku

Srpska strana rata, a studii, která je fakticky pokračováním již uvedené – *Crkva u politici i politika u Crkvi*. Svým způsobem nenahraditelná je i monografie, která představuje kombinaci dokumentačně výborně podložené analýzy a nestrojeného vyprávění *Balkanski idoli*, v níž se autor, chorvatský sociolog *Vjekoslav Perica* působící ve Spojených státech, mimo jiné zabývá i rolí náboženských organizací v nedávných jugoslávských válkách. Velkou předností zmíněných analýz a čtivé publicistickým stylem psané knihy *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj* autora *Milorada Tomaniće* představovala i skutečnost, že vznikly na základě podrobného zpracování archivních pramenů. Dalším cenným zdrojem informací byly analytické roční zprávy, které od roku 2001 pravidelně vydává nevládní organizace *Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji* (Helsinský výbor pro lidská práva v Srbsku). Jednotlivé studie věnující se SPC obsažené v těchto zprávách byly sepsány různými autory (např. sociologem náboženství *Milanem Vukomanovićem*, publicistou *Radovanem Kupresem* atd.). Rovněž práce (obsáhlejší studie i kratší úvahy) předního analytika srbské církve publicisty *Mirka Djordjeviće*, vycházející zejména v měsíčníku *Republika*, byly pro moji práci nesmírně hodnotné. Djordjević ve svých analýzách proniká do samého nitra problému a upozorňuje na momenty, které méně pozornému čtenáři většinou unikají.

Přítomnost kvalitních autorů zabývajících se poněkud choulostivým tématem, jakým je problematika SPC bezesporu je, nebývá v domácím prostředí pravidlem. Existence silné srbské autorské základny je však výjimkou potvrzující pravidlo. Díky erudovanému přístupu zmíněných a některých dalších autorů nebylo hledání objektivit v cizojazyčné literatuře (která je už jenom kvůli dosti specifické tématice v českém prostředí těžko přístupná) nutné. Potvrzením této mé domněnky je skutečnost, že mnohá cizojazyčná díla věnující se výhradně problematice SPC, často vycházejí ze srbských autorů.

Při práci s primárními zdroji jsem se zaměřila zejména na ty, jež jsou dostupné na internetu. Takových je dnes skutečně hodně. Jako jeden ze základních pramenů mi posloužil list srbského patriarchátu *Pravoslavlje*, který je spíše nežli oficiálním, odborně-populárním časopisem. V *Pravoslavlji* bývají z pravidla obsaženy reakce církevních kruhů na aktuální události (z církevního, částečně i z politického a kulturního prostředí), různé fejetony, mnohdy však i výňatky z úředních prohlášení, tiskové zprávy apod. (na internetu jsou dostupná čísla od konce roku 2004). Pracovat v srbských archivech a knihovnách se služebním listem *Glasnik SPC* jsem se nerozhodla. Důvodem je skutečnost, že informace relevantní pro mou práci jsou již naprostou většinou

obsaženy v dílech, ze kterých jsem vycházela. V současné době tento nedostatek lze částečně nahradit sledováním oficiálních internetových stránek SPC, které spravuje její informační služba. Zde jsou zveřejňována oficiální prohlášení, důležitá usnesení ze zasedání sněmu či synodu apod. Pestřejší je však obsah internetových stránek rašsko-prizrenské eparchie. Ten mi byl zdrojem cenných informací zejména při zpracovávání kosovské oblasti.

Pouze úřední prohlášení SPC však k hlubšímu náhledu do problematiky nestačily. Z konzervativního prostředí SPC jiné než oficiální informace prosakují jen zřídka. Informační služba SPC, která vznikla jako reakce na nátlak společnosti požadující větší informovanost o dění uvnitř SPC, zůstala i přes to na sdělení skoupá. Proto bylo nutné sledovat občanská periodika, v nichž se pravidelně objevují informace o SPC. Důležitým zdrojem tohoto typu byl bělehradský deník *Danas*, v němž o záležitostech SPC zasvěceně píše jeho novinářka Jelena Tasićová. V týdeníku *Vreme* narazíme na delší úvahy, analýzy či fejetony věnující se SPC.

Pro lepší pochopení sociologických fenoménů, o nichž se v práci zmiňuji, bylo nutné seznámení s pracemi některých sociologických autorit zabývajících se problematikou náboženství (*Srdjan Vrcan*, *Mirko Blagojević*, *Dragoljub B. Djordjević* a další). K nastudování teorie nacionalizmu mi posloužily práce *Miroslava Hrocha* či *Ernesta Gellnere*.

Kvalitní napsání práce rovněž vyžadovalo alespoň okrajové seznámení s dílem srbských teologů, které je hojně přístupné na internetu. V neposlední řadě bylo nutné osvojit si základní terminologii pravoslavných církví. Přestože k většině těchto termínů existují české ekvivalenty, jsou typičtější pro katolické prostředí. Přednost jsem tudíž dala ponechání původních termínů, které se používají v české pravoslavné církvi.

Touto prací není problematika SPC ani zdaleka vyčerpána. Jako dílčí studie však může přispět k lepšímu pochopení jednoho z významných činitelů současné srbské společnosti, Srbské pravoslavné církve.

NÁSTIN HISTORICKÉHO VÝVOJE SRBSKÉ PRAVOSLAVNÉ CÍRKVE

Období Nemanjićů

Pokud pomineme období začátku slovanského osídlování Balkánského poloostrova, postupného přijímání křesťanství u slovanských národů, resp. starých Srbů, období střídavé dominance tu východokřesťanských, tu západokřesťanských vlivů, dostáváme se ke skutečnému počátku dějin srbské církve náležejícímu do období konce 12. a začátku 13. století.

První východokřesťanskou církevní organizací,¹ v jejíž jurisdikci se ocitla část srbských zemí (Raška), bylo jedno z bulharských biskupství,² biskupství ochridské. Za prvního ochridského biskupa byl v roce 893 zvolen jeden z žáků slovanských věrozvěstů Konstantina (Cyrila) a Metoděje, Kliment (později Ochridský³). Ten společně s několika dalšími žáky našel po vyhnání z Velké Moravy koncem 9. století útočiště v Bulharsku. Brzy byl bulharským knížetem Borisem odeslán do oblasti Kutmičevica,⁴ kde se usadil v klášteře sv. Pantelejmona na Ochridském jezeře. Zde vybudoval významné středisko šíření slovanské liturgie, slovanského písma a cyrilometodějské tradice.⁵ V roce 924 se po dobytí Bulhary pod pravomoc Ochridského tehdy již arcibiskupství Ochridu dostalo území středověkého srbského státu Raška. Pod ochridskou jurisdikcí působila biskupství v Rasu, Lipljanu a Prizrenu.

Počátky dějin samostatné srbské církve jsou spjaté s osobou a činností Rastka Nemanjiće (1173–1235/36), nejmladšího syna velkého župana Štěpána Nemanji⁶.

¹ Přestože do té doby nedošlo k formálnímu rozdělení křesťanské církve, na základě věroučných rozdílů již tehdy existovaly dvě církve.

² Ačkoliv bulharská církev byla formálně podřízena cařihradskému patriarchátu, získala vlastního arcibiskupa, a tudíž i církevní autonomii.

³ Kliment byl podle svého působiště v Ochridu nazván Ochridský, přestože se v roce 893 stal biskupem v Tiberiopoli (dnešní Strumica).

⁴ Oblast Kutmičevica pravděpodobně zahrnovala dnešní západní Makedonii a část Albánie. Přesné rozložení této oblasti však dodnes nebylo jednoznačně určeno.

⁵ Vznikla zde jedna z třech slovanských literárních škol, tzv. ochridská literární škola. Dalšími byly velkomoravská a preslavská literární škola.

⁶ Biografy Štěpána Nemanji byli jeho synové Rastko (později Sáva) a Štěpán Prvověnčaný. Sáva je autorem *Života svatého Simeona Nemanji*, který ač o Nemanjově životě nepodává mnoho informací a soustředí se zejména na jeho poslední, mnišská léta, má velkou literárně-uměleckou hodnotu. Je nadto jedinou středověkou srbskou biografií, která nemá téměř žádné hagiografické prvky a neobsahuje *miracula* (zázraky). Život byl součástí *Studenického typikonu*. Text *Života* je obsažen v BOGDANOVIĆ, Dimitrije, ed.: *Sveti Sava: Sabrani spisi*. Beograd 1986; dostupné na: <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/liturgicka/svasa-sabrana/index.html>. *Život Svatého Simeona*, sepsán Štěpánem Prvověnčaným, je zcela ucelenou biografií, která obsáhla celý Nemanjův život od narození až po smrt. Text je obsažen v JUHAS-GEORGIEVSKA, Ljiljana, ed.: *Stefan Prvovenčani: Sabrani spisi*. Beograd 1988; dostupné na: <http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/liturgicka/stefan-sabrana/index.html>.

Srbskému vladaři a zakladateli dynastie Nemanjićů, Štěpánu Nemanjovi, se podařilo vymanit ze závislosti na Byzanci a sjednotit srbské země, čímž položil základy prvního významného samostatného srbského státu. Poté, co přijal východní ortodoxní křesťanství,⁷ oslabil římskokatolické vlivy běžné zejména v přímořských částech srbských zemí. Rastko Nemanjić odešel již jako osmnáctiletý mladík, údajně tajně,⁸ na Svatou Horu athoskou, kde se v ruském klášteře sv. Pantelejmona stal mnichem a přijal mnišské jméno Sáva.⁹ Poté, co se Nemanjův prostřední syn Štěpán (v pozdější době známý jako *Prvověncaný*¹⁰) stal zetěm byzantského císaře Alexiose III. Angelose, byl Štěpán Nemanja nucen abdikovat na trůn. Stáhl se do ústraní, vstoupil do mnišského řádu, kde přijal jméno Simeon a následuje svého syna Sávu, odešel na Athos. Brzy poté společně na ruinách někdejšího kláštera založili první srbský klášter na Svaté Hoře – Chilandar. Štěpán Nemanja zemřel v roce 1199, v roce 1205 byl kanonizován.

Na srbský trůn tedy v roce 1196 přišel Štěpán (Prvověncaný). Po Nemanjově smrti se dostal do pří se svým bratrem Vukanem, jenž si jako nejstarší ze tří bratrů začal nárokovat trůn, který mu určoval primogeniturní řád. Na Štěpánovu prosbu se do Srbska vrátil i s ostatky svého otce Sáva a usmířil znesvářené bratry. Simeonovy ostatky odnesl do kláštera Studenica¹¹, který se stal centrem kulturně-církevního života. Sáva se začal věnovat církevní reorganizaci a pracoval na získání autokefality pro srbskou církev.

⁷ Štěpán Nemanja, jenž se údajně narodil v Zetě, náležející do latinského zájmového okruhu, byl původně pokřtěn podle západního ritu. Teprve pozdější setkání s byzantským císařem Manuelem I. Komnenem ho ovlivnilo natolik, že se rozhodl nechat se „znovu pokřtít“, tentokrát však podle ritu východního. Křest proběhl v kostele svatých apoštolů Petra a Pavla, jež se nachází nedaleko města Nový Pazar. Tento kostel byl sídlem rašského episkopátu (biskupství), který byl do roku 1219 pod jurisdikcí Ochridského arcibiskupství. Jedná se o nejstarší dochovanou středověkou sakrální architektonickou památku na území dnešního Srbska (pochází z 9. či 10. století).

⁸ Djoko Slijepčević, přední srbský historik Srbské pravoslavné církve, nesouhlasil s Theodosiem a Domentianem a jejich tvrzením, že Sávův odchod na Athos byl tajný. Slijepčević nevyklučuje možnost, že Sáva byl svým otcem určen k církevnímu činnosti. Viz SLIJEPČEVIĆ, Djoko: *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. I. Beograd 1991, s. 53–55.

⁹ Sv. Sáva měl rovněž dva biografy, svatohorské mnichy Domentiana a Theodosie. Theodosiův *Život* vznikl na základě staršího, Domentianova díla. Obě literární památky jsou označovány za nejobsáhlejší díla srbské středověké literatury. Viz BOGDANOVIĆ, Dimitrije, ed.: *Teodosije: Žitija*. Beograd 1988; dostupné na: http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/liturgicka/teodosije-zitije_sv_save.html. MARINKOVIĆ, Radmila, ed.: *Domentijan: Život svetog Save i Život svetog Simeona*. Beograd 1988.

¹⁰ V roce 1217 byl Štěpán I. jako první ze srbských panovníků korunován na krále. Korunovaci, jež se odehrála v klášteře Žiča, provedl legát papeže Honorie III.

¹¹ Klášter Studenica nechal v roce 1190 postavit Štěpán Nemanja jako svůj zádušní chrám. Studenica se stala centrem kultu svatého zakladatele středověkého srbského státu.

Samostatnost pro srbskou církev¹² získal v roce 1219 Sáva od ekumenického patriarchy Manuela Sarantena a císaře Theodose Laskarise, sídlících v Nikai. Současně byl vysvěcen na prvního srbského arcibiskupa. Klášter Žiča se stal arcibiskupským sídlem, kterým zůstal do roku 1253, když byl arcibiskup Arsenije nucen přestěhovat sídlo z periferie státního území do vnitrozemí. V té době totiž probíhala válka s Bulhary, kteří se dostali hluboko do srbského území.

V roce 1331 na světský trůn usedl Štěpán Uroš IV. Dušan¹³, za jehož vlády došlo k nebývalé expanzi Srbska, které přebralo roli vůdčí mocnosti na Balkáně.¹⁴ S rozlohou srbského státu však zároveň rostly i Dušanovy ambice hierarchicky se vyrovnat byzantským císařům. Koncem roku 1345 se Dušan prohlásil „carem Srbů a Řeků“. Bylo však nezbytné, aby korunovaci provedl nejvyšší církevní představitel. Jelikož politická situace vylučovala jak konstantinopolského patriarchu, tak papeže, rozhodl se Dušan povýšit srbskou církev na patriarchát. V roce 1346 byl tedy arcibiskup Joanikije prohlášen patriarchou srbské církve a zanedlouho Dušana korunoval. Cařihradský patriarcha Kalist patrně v roce 1352, tedy několik let po Dušanově korunovaci, prohlásil vzniklé změny za protikanonické a neplatné a uvrhl na Dušana, patriarchu Joanikija a srbské duchovenstvo anatéma.¹⁵

¹² Oproti dřívějším snahám udržet slovanské státy v rámci byzantské církevní administrativy bylo udělení církevní samostatnosti Srbsku a v roce 1235 i Bulharsku zvratem v byzantské církevní politice. Neznamenalo to však, že slovanské národy nepociťovaly jednotu východní církve, byly jen zbaveny pocitu vynuceného setrvávání v církevní jednotě. Konstantinopolský patriarchát zůstal pro slovanské církve nadále přirozenou autoritou. AVENARIUS, Alexander: *Byzantská kultura v slovanském prostředí*. In: *Dějiny Byzance*. Praha 1992, s. 350.

¹³ O Štěpánu Dušanovi více viz např. ČIRKOVIĆ, Sima — FERJANČIĆ, Božidar: *Stefan Dušan – car i kralj*. Beograd 2005. Výbor z této knihy vycházel v deníku *Večernje novosti*, 7. 8. 2005 – 3. 9. 2005; dostupné na: <http://www.novosti.co.yu/>.

¹⁴ Tehdejší srbský stát zahrnoval téměř celé území Makedonie (s výjimkou Soluně), Epiros, Aitolii, Akarnánii, Thesálii a Albánii (s výjimkou Drače). HAVLÍKOVÁ, Lubomíra: *Od království k carství*. In: *Dějiny Srbska*. Praha 2004, s. 73.

¹⁵ V odborných kruzích dodnes panuje ohledně otázky uvržení této klatby značná neshoda. Např. Slijepčević je zastáncem názoru, že důvodem k rozkolu nebylo vyhlášení srbského patriarchátu, ale pozdější odstranění nepřátelsky naladěných řeckých metropolitů z jejich kateder (tento fakt byl některými badateli zpochybněn). Troickij, ruský odborník na církevní právo, který v roce 1920 emigroval do Jugoslávie (resp. Království Srbů, Chorvatů a Slovinců), dokazuje, že prohlášení srbského patriarchátu nebylo protikanonické a že tudíž svolení cařihradského patriarchy nebylo nutné. Kanonický kodex pravoslavné církve určuje titulování hlavy státu s autokefální církví do kompetence místního církevního sněmu. TROICKI, Sergije: *Crkveno-politička ideologija svetosavske Krmčije i Vlastarove Sintagme*. Glas srpske akademije (Beograd), CCXII, Nova serija 2, 1953, s. 200; uvedeno podle SLIJEPČEVIĆ, Dj.: cit. d. I., s. 160. Existuje také teze o záměně několika blízkých termínů – anatéma – exkomunikace – schizma, podle které k žádnému uvržení klatby na srbskou církev nedošlo. Viz JANKOVIĆ, Živorad: *Srpska crkva nije bila anatemisana*. Pravoslavje (Beograd), č. 926, 15. 10. 2005 i další zdroje z článku.

Období osmanské nadvlády

V roce 1389 se odehrála bitva mezi srbským a tureckým vojskem na Kosově poli, která se stala začátkem „*temné epochy*“ v historii Srbska a Srbské pravoslavné církve. Srbsko se po předpokládané porážce stalo tureckým vazalem. K faktickému zániku srbského středověkého státu však došlo až po pádu Smedereva v roce 1459. Kdy (a zda vůbec) došlo k zániku srbské církevní samostatnosti není dodnes zcela zřejmé.¹⁶ K pozvolnému rozbíjení církevní organizace srbské církve a k přecházení eparchií Pečského patriarchátu pod jurisdikci ochridské arcidiecéze docházelo patrně již od začátku turecké expanze do Evropy, kdy Srbsko postupně ztrácelo své jižní oblasti. Po smrti patriarchy Arsenije II. (pravděpodobně v roce 1463) zůstal trůn patriarchy neobsazen. Nutno však podotknout, že osmanská správa tolerovala náboženskou heterogenitu, byť jiná než muslimská náboženství považovala za podřadná.

K obnovení srbského patriarchátu došlo v roce 1557 v Peči, patrně zásluhou velkého vezíra slovanského původu Mehmed-paši Sokoloviće (Sokoli). Můžeme se to domnívat i na základě faktu, že úřad patriarchy obsadil jeho příbuzný, Makarije Sokolović. Pod pravomoc obnovené srbské církve připadly také některé eparchie Ochridského arcibiskupství, čímž se jeho kanonické území výrazně zmenšilo. Ochridskému arcibiskupství způsobovaly potíže i řecké aspirace obsadit důležité církevní úřady svým klérem. Poté, co cařihradský patriarcha dosadil řeckého arcibiskupa, ho slovanské duchovenstvo odmítlo uznat a zvolilo si vlastního arcibiskupa slovanského původu – Arsenije. Řecký patriarchát však na svou stranu získal osmanské úřady, které Ochridské arcibiskupství kvůli vzpurnosti duchovenstva zrušily. V roce 1767 byl arcibiskup Arsenije nucen uznat svrchovanost Konstantinopolského patriarchátu a odstoupit z funkce.¹⁷ O rok dříve (1766) došlo k opětovnému zrušení Pečského patriarchátu, a to jednak v důsledku dlouhodobého úsilí řeckých

¹⁶ Viz SLIJEPČEVIĆ, Dj.: cit. d. I., s. 288–297. Též MIRKOVIĆ, Mirko: *Pitanje pravnog opstanka srpske crkve od poslednje decenije Despotovine do obnove Pečke patrijaršije*. In: *O pravnom položaju srpske crkve u našoj prošlosti*. Beograd 2000, s. 66–87.

¹⁷ RYCHLÍK, Jan: *Makedonie pod nadvládou Osmanů*. In: *Dějiny Makedonie*. Praha 2003, s. 78.

fanariotů¹⁸, ale také v důsledku srbského angažmá v bojích proti Turkům na straně habsburské monarchie.

Vraťme se však k roku 1690, kdy se odehrála první vlna exodu srbského národa, který byl rovněž důsledkem srbské podpory císařskému vojsku v tažení proti Osmanům. Po porážce císařských vojsk u Kačaniku hrozila srbskému obyvatelstvu turecká odvěta. Obyvatelstvo tedy bylo společně s patriarchou Arsenijem III. Čarnojevičem (Crnojevičem) (1674–1690) nuceno opustit jižní srbské oblasti a usadit se v habsburské monarchii. Po odchodu z Peći byla Arsenijova pozice patriarchy nejistá – návrat do sídla patriarchátu představoval velké riziko, a proto se do konce svého života do Peče nevrátil. Po jeho smrti byl na patriarší trůn velkým vezírem dosazen patriarcha řeckého původu Kalinik I. (1691–1710).

Srbský patriarcha Arsenije IV. Jovanović-Šakabenta (1725–1737) se dočkal podobného osudu jako jeho jmenovec Arsenije III. V průběhu srbského povstání proti Turkům v roce 1737, které mělo usnadnit průnik císařských vojsk do Niše, Vidinu a Bosny, byl patriarcha, který doslova utekl ze šibenice, nucen opustit území kontrované osmanskou říší. Tehdy došlo k zániku duchovní jednoty Pečského patriarchátu a Karlovické metropole, která vznikla na Srby obývaném území jižních Uher v roce 1708 jako specifická církevně-národní instituce. Srbská církevní hierarchie byla osmanskými úřady donucena za patriarchu zvolit Joanikije III. Karadžu (1737–1746). Záhy po svém nástupu začal nový patriarcha dosazovat na církevní posty řecké duchovenstvo. Tyto poměry se zásadně změnily teprve po rusko-turecké válce v letech 1828–1829, kterou osmanská říše prohrála a po které byl sultán nucen uznat autonomii srbského knížectví. Sultánův zákon (hatiserif) z roku 1830 umožnil obsazovat vyšší církevní posty srbským duchovenstvem. Srbská církev však i nadále zůstala přímo podřízena Cařihradskému patriarchátu. Teprve po rusko-turecké válce (1877–1878), kdy se na základě ustanovení Berlínské mírové smlouvy srbské knížectví stalo

¹⁸ Po dobytí Cařihradu osmanským vojskem v roce 1453 získala řecká pravoslavná církev v rámci osmanské říše výsadní postavení vůči ostatním pravoslavným církvím. Cařihradský patriarcha se stal hlavou všech pravoslavných křesťanů v říši, což později vedlo řecké duchovenstvo k neopodstatněnému nárokování vůdčí role v pravoslavné oikumeně. V důsledku toho docházelo k helenizaci jiných pravoslavných církví, kterou řídila zejména vrstva bohatých řeckých obchodníků *fanariotů*. Fanarioté byli ve skutečnosti zbytky někdejší byzantské aristokracie, kteří se po pádu Cařihradu přizpůsobili nově nastalé situaci – stali se bankéři Porty a rádci patriarchátu. Své jméno získali podle cařihradské čtvrti Fanar, v níž sídlil patriarchát a v níž se usazovali i oni. Nesmírný vliv, který získali v Portě jim umožnil, aby na jednotlivé úřady pravoslavných církví dosazovali řecký klér. Jejich cílem mimo jiné bylo zrušení pečské a ochridské církevní samosprávy. Fanariotem byl i patriarcha Kalinik II., který se osobně zasadil o zrušení Pečského patriarchátu. PAVLOVIĆ, Stevan K.: *Istorija Balkana 1804–1945*. Beograd 2004.

nezávislým státem, byl ekumenický patriarcha pod tlakem nově vzniklé politické situace nucen v roce 1879 prohlásit srbskou církev za autokefální.

V roce 1690, když se na území habsburské monarchie přistěhovala první velká vlna srbských uprchlíků, císař Leopold I. Srbům udělil zvláštní privilegia, která jim mimo jiné zaručovala i náboženskou svobodu. Centrum politického, kulturního a církevního života Srbů se přesunulo do jižních Uher a Sremské Karlovce se v roce 1708 staly sídlem Karlovické metropole. V nových poměrech, jež nastaly v průběhu revoluce v letech 1848–1849, se Srbové výrazněji začali domáhat svých práv a rovněž teritoriální autonomie, která měla zahrnovat všechna území jižních Uher obývaná Srby. Uherská vláda jejich požadavky na teritoriální autonomii rázně odmítla. Do čela hnutí usilujícího o získání autonomie se postavil konzervativní metropolita Josif Rajačić, který v květnu 1848 svolal do Sremských Karlovců národní sněm, na němž byla vyhlášena srbská Vojvodina¹⁹ a Rajačić byl jmenován patriarchou. Byl to ovšem pouze titul – funkci patriarchy Rajačić de facto nevykonával.

Role SPC v srbské historii a její význam pro srbský národ

Ve středověkém Srbsku prvních Nemanjićů existovalo pevné sepjetí státu a církve – ztělesněním světské a církevní moci se stali otec a syn, světský vladař Štěpán Nemanja a duchovní vůdce Sáva Nemanjić. Rodícímu se srbskému státu byla tímto propojením zajištěna sakrální podstata a Nemanjićské dynastii legitimita k panování. Toto souznění státu a církve, ke kterému se jako k ideálnímu modelu upíná část soudobých srbských teologů a požaduje jeho uplatnění v dnešní době,²⁰ mělo svůj prozaický základ v dávné minulosti. Již v 6. století byzantský císař Justinián II. dokumentem *Novelae constitutionis* „trvale“ připoutal církev ke státní moci, což bylo de facto zachováno až do zániku Byzantské říše. Srbsko, které se nacházelo pod kulturně-politickým vlivem Byzance, od ní tento model převzalo.

¹⁹ Vojvodina zahrnovala Srem, Baranji, Bačku (s Potisským distriktem a tzv. Šajkašským bataljonem), Banát, a měla mít v rámci zemí Svatoštěpánské koruny zvláštní status.

²⁰ Podle některých srbských teologů této předlohy bylo dosaženo např. v Republice srbské, kde církev po určitou dobu měla výrazný vliv na politické struktury a v níž se pravoslavlí stalo de facto státním náboženstvím. DJORDJEVIĆ, Mirko: *Muke sa simfonijom*. Republika (Beograd), roč. XV., č. 310–311, 2003.

Srbská pravoslavná církev sehrála důležitou roli zejména během turecké nadvlády, kdy u Srbů prakticky neexistovala jakákoliv světská autorita. Církev, jež dovedla včas zareagovat na změnu okolností, získala automaticky mandát vystupovat jako reprezentant srbských politických zájmů a převzala na sebe společensko-politickou koordinační roli a vytrvale sledovala záměr získat politickou a národní svobodu pro svůj lid.²¹ V očích lidu se církevní hierarchie stala plnoprávným následníkem vladařů a aristokracie. Podobně k ní přistupovaly velmoci – pokud to jejich mocenské zájmy vyžadovaly, byly ochotny s církví jednat jako s plnoprávným zástupcem státní moci a často se ji snažily získat na svoji stranu.

V 17. století, kdy se část srbského obyvatelstva trvale usadila v jižních Uhrách, byla srbská církev opět jedinou institucí hájící národní zájmy a institucí, která se zasadila o získání důležitých politicko-národních a církevních výsad.²² Po příchodu do nového prostředí církev přistoupila k vytváření potřebného zázemí a k organizování kulturně-osvětové činnosti a to zejména poté, co se projevila potřeba pozdvihnout kulturně-intelektuální úroveň duchovenstva i laického obyvatelstva. Na pohoří Fruška Gora, ležícím v severní části Sremu, byla postavena či obnovena řada klášterů. Poprvé v historii srbské sakrální architektury se upustilo od tradičních vzorů diktovaných raško-byzantskou architektonickou školou a stavělo se v západním barokním stylu, který se záhy stal typickým rysem sakrální a světské architektury uherských Srbů.²³ Tyto kláštery se staly centry kulturně-duchovního života a brzy byly založeny i první školy.²⁴ Zcela jiná situace však panovala ve vlastním Srbsku. Vztah národa k církevním

²¹ Jiná byla situace v Černé Hoře, která v podstatě nikdy zcela nepodlehla turecké nadvládě a která byla do poloviny 19. století založena na principu teokracie. Více viz např. SLIJEČEVIĆ, Dj.: cit. d. II., s. 220–294.

²² První tzv. privilegia udělil Srbům císař Leopold I. již 31. srpna 1690. „Zavazovala“ ho k tomu proklamace z 16. dubna téhož roku, ve které vyzval Srby k povstání proti Turkům. O srbské aktivní účasti v těchto bojích fakticky rozhodl tehdejší patriarcha Arsenije III. Čarnojević. Donutila ho k tomu jak vidina vymanění se z turecké poroby, tak pohrůžky císařských emisarů v případě, že nebude spolupracovat. Také nebezpečí tureckých represálií nebylo zanedbatelné. Viz CHROBÁK, Tomáš: *Velké srbské povstání*. In: *Dějiny Srbska*. Praha 2004, s. 140–142.

²³ Srbské baroko, které je cenným dědictvím srbské kultury 18. století (barokní proměnou procházely i jiné oblasti umění jako např. ikonopisectví, literatura aj.), se však v poslední době netěší obzvlášť velké úctě srbské církve. Srbská církev, která trvá na navrácení k středověké církevní tradici, tento stavební sloh nepovažuje za srbské specifikum. V posledních letech se tak stává, že se ve vojvodinském prostředí staví chrámy v srbských středověkých stavebních slozích (raško-byzantském, moravském, kosovsko-metohijském), které silně kontrastují s rázem vojvodinských měst. Dochází dokonce k znehodnocování a přeměnám původních barokních staveb, které jsou přizpůsobovány církvi protěžovaným podobám. Paradoxem je, že srbské středověké slohy rovněž vycházejí z cizích předloh – ve větší či menší míře zejména z byzantských vzorů sakrální architektury. Ve lpění na středověkých předlohách lze spatřovat násilnou sugesci středověkého sepětí mezi církví a státem.

²⁴ První tzv. *Slavjanská škola* byla založena v roce 1726 ve Sremských Karlovcích za pomoci ruského učitele Maxima Suvorova, vyslance cara Petr I. Car Petr Veliký Srbům rovněž poskytl značné množství církevních knih, ovšem psaných v ruskoslovanském jazyce. To mělo dalekosáhlé důsledky – došlo k postupnému vytlačení srboslovanského jazyka (srbská redakce církevní slovanštiny), který se používal

autoritám získal především během 19. století nevšední charakteristiky. Srbské duchovenstvo bylo nevzdělané a u obyčejného lidu se netěšilo velké úctě. Na základě toho lze usoudit, že role církevní instituce ve společensko-politickém životě Srbů, již se ocitli pod tureckou svrchovaností, nebyla nijak zvláštní.²⁵ Později, v povstaleckém Srbsku, do církevních záležitostí navíc často zasahovala světská moc.²⁶

V jižních Uhrách se srbská společnost v zásadě poprvé setkala s moderními evropskými tendencemi ve sféře politické, kulturní a duchovní. Byť pokrokové tendence byly zcela přirozenou záležitostí, racionalismus a osvícenectví zajisté nebyly jevy, které by konzervativní církevní prostředí přijalo s otevřenou náručí. Kouzlu pokrokových idejí mnohokrát neodolali ani ti, již sami vzešli z církevního prostředí.²⁷ V třicátých letech 19. století se objevily také první politické strany, které důrazně dávaly najevo své ambice přebrat církvi roli národního vůdce.²⁸ V důsledku těchto

zejména v církevní sféře a národního jazyka používaného v právních dokumentech a v literatuře (hojně zastoupení národního jazyka je typické pro díla Gavрила Stefanoviće Vencloviće, Jovana Rajiće a Zaharije Orfelina). Ruskoslovanský církevní jazyk, prostému národu zcela nesrozumitelný, se mísil s prvky národního jazyka a vznikl tak nový slavenosrbský jazyk, který zůstal v oběhu až do příchodu Dositeje Obradoviće, nejvýraznějšího srbského osvícence a Vuka Stefanoviće Karadžiće, který definitivně vyhrál boj o reformaci srbského jazyka v roce 1847.

²⁵ O bídném stavu, v němž se tehdy nacházelo srbské duchovenstvo (např. opíjení u kněží nebylo ničím neobvyklým) a o vztahu lidu ke kněžstvu viz SLIJEPEVIĆ, Dj.: cit. d. II., s. 333–337; RADIĆ, Radmila: *Verska elita i modernizacija – Teškoće pronalaženja odgovora*. In: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka: Uloga elita*. Beograd 2003, s. 159–165. Nejen vztah k církevním autoritám, ale rovněž vztah srbského lidu k náboženství byl dosti zvláštní. Srbské pravoslavlí v sobě od samého počátku obsahovalo spoustu pohanských prvků, jež se dochovaly až do 20. století. Syntézu pohanského a křesťanského dosvědčuje např. dodnes zachovaná apokryfní literatura. Existuje např. předpoklad, že oslavování rodinného svátku (rodinného patrona), tzv. *krsne slavi* (Srby zpravidla označován za autentickou záležitost, která se ovšem ve skutečnosti vyskytuje i u jiných národů, např. Bulharů a Makedonců), je pozůstatkem z předkřesťanského nebo raně křesťanského období. O charakteristikách náboženství u Srbů viz např. ČAJKANOVIĆ, Veselin: *Mit i religija u Srba*. Beograd 1973.; BANDIĆ, Dušan: *Narodna religija Srba u 100 pojmovu*. Beograd 1991; JIREČEK, Konstantin: *Poganištvo i hrišćanstvo*. In: *Istorija Srba*. I., s. 91–103; EKMEČIĆ, Milorad: *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. I., Beograd 1989, s. 22–31.

²⁶ Tak např. v roce 1809 rozhodoval Národní sněm v rozporu s kanonickým řádem o volbě metropolity. Poté, co v roce 1831 srbská církev získala autonomii, byl do jejího čela zvolen Petar Jovanović. Národní sněm ho později přinutil vzdát se své funkce. Demisi dokonce musel podat světskému a ne církevnímu sněmu.

²⁷ Např. Dositej Obradović, myslitel, osvícenec a literát, byl typickým představitelem intelektuála, který vzešel z prostředí církevní vzdělanosti. Jeho nejdůležitější literárně-osvícenské dílo je *Dopis Charalampijovi (Pismo Haralampiju)*, které je v zásadě manifestem osvícenství, v němž se vyslovuje pro zavedení lidového jazyka do literatury. Jako zastánce myšlenky slovanské vzájemnosti je Obradović označován za předchůdce Jana Kollára, Pavla J. Šafaříka či Vuka Karadžiće. Někteří představitelé církevních kruhů a lidé jim blízcí však Obradovićův význam posouvají do zcela jiné roviny. Vyčítají mu zejména to, že svým útekem z kláštera zahájil novou éru v srbské kultuře, ve které se racionalismus stává vůdčím myšlenkovým proudem a která pro církev a srbský národ údajně nepřinesla nic příznivého. Obradović je často uváděn jako opozitum sv. Sávy, jehož odchod do kláštera naopak předznamenal začátek kontinuity srbského pravoslavlí. Viz např. článek, který původně vyšel v časopise *Svetosavlje*, v roce 1934, VUJIĆ, Vladimir: *Povratak Savi Svetitelju*. Pravoslavlje. č. 907–908, 1. ledna 2006. Autor tohoto článku, působící v první polovině 20. století a svého času považovaný za představitele „literární pravice“, mj. prosazoval myšlenku o nutnosti revize historie srbské literatury.

²⁸ Rovněž samotné duchovenstvo neřídka nacházelo uplatnění v politických stranách a účastnilo se politických rozepří. V důsledku toho docházelo k zanedbávání pastýřského poslání a duchovního stavu

společensko-politických změn docházelo k postupnému tlumení do té doby vždy zásadního duchovního a politického vlivu církve na společnost. Vývoj SPC a srbské společnosti v následujícím období již nebyl natolik pevně propojen.

Mezi zásluhy srbské církve v neposlední řadě patří také staleté formování a ochrana srbské národní identity, byť tato její role bývá často (i záměrně) chybně interpretována. Nijak neobvyklým není tvrzení, že již v dávné minulosti existovaly nacionalistické ideje, kterými se církev měla řídit.²⁹

Specifika srbského pravoslaví – svatosávství

Decentralizované uspořádání pravoslavné oikumeny, v níž schází jediná společná autorita³⁰, předurčuje národní církve k větší citlivosti na lokální změny. Rozdílné historické okolnosti, v nichž se tyto církve rozvíjely, vedly u nich k výskytu různých místních specifíků. Přestože se po stránce dogmatické a obřadní pravoslaví u Srbů nijak nevymyká z kanonického rámce východního křesťanství, tzv. srbské pravoslaví v sobě obsahuje jisté nuance, které přesahují obecně chápaný rámec pravoslaví, zažila se charakterizace srbského pravoslaví jako konfese se silným patriarchálním a rituálním rázem a s příznačným přednostním uctíváním národních světců.³¹ Ovšem jedinečnost uvedeného je často nadhodnocována – obdobné charakteristiky

věřících. Pokud mluvíme o odpůrcích konzervativní církevní organizace, nejvýznamnějšími byli Svetozar Marković, Jovan Subotić, nebo např. Vasa Pelagić (o jejich sporech s církví viz SLIJEPEVIĆ, Dj: cit. d. II., s. 168–196, 365–369; SUBOTIĆ, Dragan: *Vasa Pelagić i nastup sekularizacije u srpskom građanskom društvu početkom 19. veka*. In: *Povratak svetog?*. Niš 1994. s. 224–233). Často scestná kritika intelektuálů, jakými byli Dositej Obradović, Svetozar Marković, Vuk Karadžić či Jovan Skerlić, která zaznívá z církevních kruhů, dnes prožívá svůj „vrchol“: *Oni skrze duchovní, jazykovou, politickou a kulturní revoluci připravili „příchod komunistické sekty do Srbska“ a poté i „komunistické revoluce, která zničila národní obraz a identitu srbského národa*. OBRADOVIĆ, Boško: *Sedam revolucija u srpskoj kulturi*, Pravoslavlje (Beograd), 1. 11. 2004.

²⁹ Více v následující kapitole.

³⁰ V organizaci pravoslavného křesťanství má určitý primát konstantinopolský patriarcha, jenž je považován za *primus inter pares*, tedy prvního mezi rovnými (tento primát měl do roku 1054 papež, jakožto představitel tzv. římského patriarchátu). Primát konstantinopolského patriarchy je však spíše čestný nežli jurisdikční či mocenský. Patriarcha nemá moc nadvlády, ale jisté privilegium koordinace. I přesto je tradičně považován za přirozenou autoritu, kterou však nelze přirovnávat k autoritě hlavy katolické církve. Stejný model organizace církevní hierarchie mají i jednotlivé pravoslavné církve. Za společnou dogmatickou autoritu pravoslavných církví lze označit i ustanovení sedmi Všeobecných sněmů, na nichž byla dogmaticky objasněna základní učení a praxe pravoslavného křesťanství. Ustanovení těchto sněmů jsou závazná pro všechny pravoslavné církve.

³¹ Kult etnických světců a rovněž svatých panovníků se obecně stal charakteristickým rysem srbského pravoslaví a srbské národní identity. Od konce 16. století, kdy se tradice oslavování národních světců vžila, SPC kanonizovala celkem 77 světců etnických Srbů, z čehož většina byli církevní hodnostáři a kněží, dvaadvacet z nich byli ale panovníci či státníci. MILEUSNIĆ, Slobodan: *Sveti Srbi*. Kragujevac

jsou v poněkud menší míře zřetelné i u jiných pravoslavných církví. To, co v sobě pojímá výhradně srbské pravoslaví, je však fenomén tzv. *svatosávství*.

Samotný název svatosávství jednoznačně odkazuje na osobu svatého Sávy, zakladatele srbské autokefální církve z 13. století, jenž se posmrtně stal předmětem jednoho z nejsilnějších srbských kultů.³² Pokud bychom pod pojmem svatosávství chápali ideje a dílo tohoto světce, teoreticky by neměly existovat důvody k větším nejasnostem.³³ Dodnes však obsah kulturologického fenoménu svatosávství nebyl přesně a jednoznačně definován³⁴ a jsou mu přiřazovány velmi různé významy.³⁵

1989; uvedeno podle PERICA, V.: *Balkanski idoli*. I., s. 49–50. Kult svatých vladařů byl silně podporován samotnou církví. Svědčí o tom skutečnost, že téměř všichni středověcí srbscí panovníci byli kanonizováni a to i přesto, že někteří z nich se často dopouštěli největších hříchů, jakými byly např. otcovražda, či bratrovražda. Ve středověkých srbských chrámech byla na nástěnných malbách (freskách) zobrazována genealogie rodu Nemanjićů, což mělo přispět k popularizaci této dynastie (nejznámější freska znázorňující rodový strom Nemanjićů se nachází v klášteře Vysoké Dečany). Více viz POPOVIĆ, Danica: *Pod okriljem svetosti: Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*. Bělehrad 2006.

³² Svatosávský kult v rané fázi své existence ctil představu o svatému Sávovi jako o typickém ochránci křesťanské víry a křesťanského národa. V pozdější fázi tato představa byla transformována – vědomí o významu křesťanského poslání tohoto světce bylo potlačeno a do popředí se dostaly některé jeho (zcela imaginární) vlastnosti, které z něj udělaly národního hrdinu bojujícího za ochranu národní povahy (nejen) církevní instituce. Další pozoruhodnou skutečností je to, že se *svatosávství* (ať ho již chápeme jako kult či církevní tradici) podařilo vytlačit povědomí o významu cyrilometodějské tradice, již se v srbském prostředí nedostává adekvátní pozornosti. Každopádně svatosávský kult posílila i historická událost z konce 16. století – jako odvetu za srbské povstání v Banátě nechal Sinan paša v roce 1594 spálit ostatky Srby nejvíce uctívaného světce (ostatkům se přičítaly zázračné vlastnosti) na vyvýšenině v dnešní bělehradské čtvrti Vračar. Tam byl v 19. století postaven kostel zasvěcen svatému Sávovi. Na téměř místě byla v třicátých letech 20. století zahájena výstavba nového chrámu obrovských rozměrů (tento chrám měl být největším používaným pravoslavným chrámem na světě), jehož hrubá stavba byla dokončena v roce 2004. Chrám svatého Sávy je označován za symbol srbského nacionalismu. Viz např. ALEKSOV, Bojan: *Nationalism in Construction: The Memorial Church of St. Sava on Vračar Hill in Belgrade*. Etudes balkaniques: état des savoirs et pistes de recherche (Paris), 19–20. prosince 2002; srov. AMFILOHIJE, episkop banatski: *Duhovni smisao hrama Svetog Save na Vračaru*. Vršac 1989.

³³ Teologie svatého Sávy byla dosti podrobně vyložena např. Atanasijem Jevtićem. Viz JEVTIĆ, A.: *Razvoj bogoslovlja kod Srba*. Teološki pogledi (Beograd), č. 3–4, 1982; Týž: *Bogoslovlje Svetoga Save*. Beograd 1977.

³⁴ Pro označení problematiky nedostatečné definice tohoto fenoménu se zažil v praxi termín *svatosávské paralipomenon*, ve významu nedořečená, vynechaná, nedostatečně vysvětlená skutečnost. Tento problém otevřel před Druhou světovou válkou jako první protojerej Dimitrije Najdanović. Poukázal na nejdůležitější otázky, které nebyly dořešeny v souvislosti se sv. Sávou a svatosávstvím (viz NAJDANOVIĆ, Dimitrije: *Svetosavska paralipomena*. Svetosavlje (Beograd), roč. I., č. 2, 1932). Najdanović během války a později v emigraci paradoxně tento problém uzavřel a zavrhl. Jako hlavní Ljotićův ideolog (ideolog hnutí ZBOR, které založil Dimitrije Ljotić, viz s. 24, pozn. 59 této práce) zaobalil totiž svatosávství do typicky ideologického obalu. DJORDJEVIĆ, M.: *Enciklopedijski triptih o pravoslavlju*. Republika (Beograd), roč. XV., č. 304–305, 1–31. 3. 2003, pozn. 5. Přestože se někteří teologové domnívají, že svatosávství bylo lakonicky definováno Justinem Popovićem (viz např. jeho *Svetosavlje kao filozofija života*, Valjevo 1993), analytik SPC M. Djordjević, zabývající se i problémem svatosávství, s tímto tvrzením nesouhlasí. Dalším z badatelů, který se tento problém pokusil vyložit ve své disertační práci byl holandský badatel Geert van Dartel (*Cirilometodska ideja i svetosavlje*, Zagreb 1984).

³⁵ Episkop raško-prizrenský Artemije upozornil na to, že v srbském prostředí existují tendence vše označovat za důsledný výraz svatosávství, dokonce i věci, se kterými by sv. Sáva nesouhlasil. Viz DJORDJEVIĆ, M.: *Nevolje s pluralizmom*. Vreme (Beograd), č. 629, 23. 2. 2003. Irinej Bulović se, přestože v zásadě souhlasí s definicí Justina Popoviće, který svatosávství označil za „pravoslaví srbského stylu a empirie“, rovněž vyslovil proti chápání svatosávství jako čistě národní nebo národněpolitické ideologie. Viz BULOVIĆ, Irinej: *Smisao Svetosavlja*. Bogoslovlje (Beograd), roč. LXV., č. 1, 2006.

Význam, v jakém se pojmenování svatosávství dnes nejhojněji používá, jednoznačně nelze spojovat ani s osobou, ani s dílem svatého Sávy. Spíše ho lze označit za specifickou pseudonáboženskou, národní, nebo dokonce nacionalistickou ideologii, o níž se tvrdí, že je autenticky srbskou organickou ideologií.³⁶ Tato ideologie je produktem 20. století a za její výchozí pozici lze označit přednášku vладыky Nikolaje Velimiroviće *Nacionalismus svatého Sávy* z roku 1935. Velimirović v této přednášce přichází s tvrzením, že sv. Sáva byl zakladatelem srbského nacionalismu.³⁷ Zavádí termín Sávův nacionalismus, který měl charakterizovat lpění na národní církvi, národní dynastii, národní kultuře a národní obraně, resp. vojsku. Zdá se však, že Velimirović ve své interpretaci zdůrazňuje kategorii „národní“ neopodstatněně – zejména máme-li na zřeteli, že v době působení sv. Sávy nacionalismus ani národní vědomí tak, jak je chápeme dnes, neexistovaly. Tuto ideologii později podpořil i *Srbský kulturní klub*³⁸ a zejména významní srbští teologové³⁹. Svatosávství, či svatosávské pravoslaví (de facto ztotožněné se srbským nacionalismem), údajně vycházející z ideového odkazu svatého Sávy, jakožto ojedinělého evropského femonému, hlásá vlastní výlučnost.

Svatosávství, které by spíše mělo být spojováno s univerzální křesťanskou filozofií, tak byla vnucena nacionalistická podstata. Příčinou toho mohla být skutečnost, že se srbská pravoslavná církev po první světové válce (tedy v době zrodu této

Obdobný problém libovolného užívání se vyskytuje u dalšího termínu, který je mimochodem často používán ve spojení se svatosávstvím, a sice u termínu *sabornost* (řecky καθολικη). Viz DJORDJEVIĆ, M.: *Sabornost – regeneracija totalitarizma*. Republika (Beograd), roč. XVI, č. 334–335, 1–30. 6. 2004. Samotné pojmenování svatosávství je relativně novou záležitostí – vzniklo v kruhu bělehradských teologů koncem třicátých let 20. století, již vydávali časopis *Svetosavlje*. DJORDJEVIĆ, M.: *Srpska konzervativna misao*. Beograd 2003, s. 15, pozn. 8.

³⁶ Definování svatosávství jako nacionalistické ideologie není obligatorní, a to právě v důsledku zmíněné nedefinovanosti a libovolného užívání tohoto slova.

³⁷ Svatý Sáva však jako typický představitel středověkého člověka byl kosmopolitou. Déle jak dvě desetiletí svého života strávil v multietnickém prostředí Svaté Hory athoské (o čemž se mimochodem zmiňuje i Velimirović). Jako světec byl uctíván nejen Srby – je např. známo, že bulharský car Ivan Asen II., poté co svatý Sáva zemřel na jeho dvoře v Trnovu, nechtěl Srbsku světcovy ostatky vydat. Až po osobním příjezdu srbského krále Vladislava (Asenova zetě; pozn. autora), se Asen rozhodl mu Sávovy ostatky předat. Místo, na němž byly ostatky srbského světce pochovány v Trnovském chrámě *Sv. čtyřicet mučedníků*, bylo Bulhary dlouho uctíváno). V Sávově originálním díle (zachováno asi 150 stran) se ani na jediném místě o nacionalismu nemluví (DJORDJEVIĆ, M.: *Aggiornamento*, s. 97). Velimirovićovi je však nejvíce vyčítáno, že ve své přednášce vzdal hold tehdejšímu německému vůdci, Hitlerovi. Ten podle Velimiroviće na rozdíl od evropských politických vůdců, kteří oddělili církev od státu a stvořili nacionalismus bez víry, pochopil, že takový nacionalismus je anomálie a vrátil se tak ve 20. století k myšlenkám sv. Sávy. Viz VELIMIROVIĆ, N.: *Nacionalizam Svetoga Save*. In: VELIMIROVIĆ, N.: *San o slovenskoj religiji: Odabrane misli i besede*. Beograd 1996. Nelze ovšem vyloučit, že takovéto Velimirovićovo tvrzení mohlo pramenit i z nedostatečné znalosti Hitlerova díla.

³⁸ Srbský kulturní klub (SKK) byl založen v roce 1937 skupinou nejvýznamnějších srbských intelektuálů zastávajících koncepci srbského nacionalismu. SKK byl založen jako společenská, nepolitická organizace, záhy se však stal důležitým politickým faktorem. Heslem této organizace bylo „*Srbové, spojte se*“ (Srbi na okup).

³⁹ Např. Justin Popović.

ideologie) ocitla v společném státě několika národů, v němž jako náboženská instituce ztratila privilegovaný status a v jiných náboženských institucích spatřovala možnou konkurenci. SPC tehdy ucítila potřebu posílit srbskou národní identitu a u Srbů zabezpečit vědomí sounáležitosti.⁴⁰ Důležitou roli pravděpodobně sehrála rovněž myšlenka jugoslávství, která v církevních kruzích zpravidla nebyla přijata kladně. Jakýmsi řešením se mělo stát vnášení nové terminologie, respektive nové ideologie, jež byla pojmenována jako *svatosávství*.

Království SHS /Království Jugoslávie. Konkordátní krize

Vznik nového společného jihoslovanského státu, Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (Království SHS) přinesl většině obyvatel nové naděje (a iluze) o světlejší budoucnosti. Srbské církvi, která během války přišla o třetinu svého duchovenstva⁴¹ a utrpěla velké materiální ztráty, přineslo včlenění Srbska do nového státního celku pozitiva, ale i negativa. Začátkem roku 1919 byl zrušen privilegovaný status SPC, která byla od roku 1869 státní církví. SPC se stala rovnoprávnou s dalšími šesti náboženskými organizacemi v zemi.⁴² Platné zákonné regulativy, vztahující se na církevní záležitosti, státu i nadále umožňovaly, aby nad církví uplatňoval svoji administrativní moc.⁴³ Dále došlo ke sjednocení oblastních církevních organizací, hlásících se k tradicím srbského pravoslaví, do společné církve, která získala status patriarchátu.⁴⁴ Sjednocení SPC vyhlásil regent Alexandr královským výnosem ze dne 17. června 1920. Několik měsíců na to zvolil Posvátný archijerejský sněm sjednocené SPC Dimitrije (Pavloviće) za patriarchu. Vláda však tento způsob zvolení neuznala a záhy vydala *Nařízení o volbě prvního patriarchy sjednocené SPC*. Toto nařízení ukládalo, aby o volbě patriarchy rozhodoval zvláštní volební sněm, jehož členy se

⁴⁰ Rozhovor s RADIĆ, R. In: LUKIĆ, Svetlana — VUKOVIĆ, Svetlana: *Peščanik FM I*, Beograd 2005, s. 79.

⁴¹ SLIJEPCHEVIĆ, Dj.: cit. d. II., s. 556.

⁴² Se SPC byly zrovnoprávněny Římskokatolická církev, Islámské náboženské společenství, Židovské náboženské společenství a tři protestantské církve.

⁴³ SLIJEPCHEVIĆ, Dj.: cit. d. II., s. 561–562.

⁴⁴ Nejdříve však bylo nutné toto sjednocení umožnit i po stránce kanonické. Bylo zapotřebí upravit vztahy k těm nesrbským pravoslavným církvím, pod jejichž jurisdikcí byly části kanonického území tradičně náležející srbské církvi. Týkalo se to bukovinsko-dalmátské metropole, v jejíž jurisdikci byly eparchie v Dalmácii a Boce Kotorské, a Cařihradského patriarchátu, k němuž náležely eparchie jižního Srbska, Makedonie a Bosny a Hercegoviny. Oproti tomu ucelenými církevními jednotkami, které vstoupily do nové SPC, byly karlovičká, černohorská a bělehradská metropole. SLIJEPCHEVIĆ, Dj.: cit. d. II., s. 557–558.

kromě duchovenstva měli stát i vysocí státní funkcionáři.⁴⁵ Stát tímto nařízením dal jasně najevo, že se jen tak nevzdá své možnosti zasahovat do církevních záležitostí.

Vůči státní moci církev zpravidla udržovala loajální postoj. Krizi v roce 1937 (za vlády Milana Stojadinoviće) však vyvolala ratifikace konkordátu, který měl upravovat vztahy mezi Jugoslávií a Vatikánem (resp. Římskokatolickou církví v Jugoslávii). Srbská církev se domnívala, že konkordát ohrozí její pozici a poprvé ve své historii otevřeně a energicky vystoupila proti státní moci a prudce se vzepřela uzavření této smlouvy. Ve chvíli, kdy „*konkordátní boj*“ kulminoval, za záhadných okolností onemocněl a brzy poté (přesně v den, kdy byl v parlamentu konkordát schválen) zemřel patriarcha Varnava.⁴⁶ Církev poté ze své organizace vyloučila všechny ministry a národní poslance, kteří se vyslovili pro konkordát. Situace se normalizovala až začátkem roku 1938, kdy vláda přislíbila, že s konkordátem nevystoupí před senát, a když odstranila státní funkcionáře, jež byli zapleteni do aféry „*krvavé procesí*“.⁴⁷ Konkordátní krize ovšem vztahy mezi SPC a Římskokatolickou církví narušila nadlouho.

Nelibost církevních kruhů vyvolala i dohoda Cvetković-Maček z roku 1939, na základě které byla Jugoslávie rozdělena do bánovin. Vznikla tak i autonomní Chorvatská bánovina, v níž se ocitla část kanonického území SPC.⁴⁸ Ve srovnání s konkordátní krizí však tato epizoda neměla většího významu. Nadto, předzvěst fatálních událostí, ke kterým se schylovalo, zastínila vše ostatní.

⁴⁵ Tamtéž, s. 559.

⁴⁶ Nástupcem patriarchy Varnavy Rosiće, který byl na patriarším trůně v letech 1930–1937, se stal patriarcha Gavriilo Dožić. O Dožićovi viz RADIĆ, R.: *Gavriilo Dožić 1881–1950*. Beograd 2006.

⁴⁷ Za *Krvavé procesí* se označují demonstrace proti Stojadinovićově vládě, jejichž iniciátorem byla kromě odpůrců vlády i SPC. Procesí mělo vést od kapitulního bělehradského chrámu ke kostelu sv. Sávy. Vedení města však zakázalo, aby procesí procházelo promenádní ulicí Knížete Michala a určila mu méně frekventovanou trasu. Jelikož organizátoři procesí tohoto zákazu neuposlechli, došlo ke srážce demonstrujících s žandarmerií.

⁴⁸ Kromě toho, že toto rozdělení SPC chápala jako napadení své integrity, viděla v něm i další rozměr. Ve vánočním poselství Posvátného archijerejského sněmu ze začátku roku 1940 v souvislosti s těmito událostmi církev připomněla, že pro dobro a svobodu jiných bratrských národů byla prolita zejména srbská krev (a tudíž se Srbové nemohou stát druhořadým prvkem nějakého nového, neprávem segregovaného celku – pozn. M. Š.). SPC, tradičně vystupující nejen jako náboženská, ale i národní instituce, se těžko smiřovala s faktem, že nový stát již není pouze srbský. Viz RADIĆ, R.: *Džepna istorija SPC*. In: LUKIĆ, S. — VUKOVIĆ, S. (edd.): *Peščanik FM 3: Zašto se u crkvi šapuće*. Beograd 2005, s. 181–182; SLIJEPČEVIĆ, Dj.: cit. d. II., s. 570. Později bylo Srby, s odvoláním na uvedenou skutečnost, často akcentováno, že ve společném jugoslávském státě byla několikrát poškozena jejich práva.

V ústřety válce

Další významná kapitola jugoslávských dějin, která poznamenala i SPC, se udála v předvečer rozpoutání válečných hrůz na území Jugoslávie. Dne 25. března bělehradská vláda s regentem Pavlem v čele podepsala protokol o přistoupení Jugoslávie k Paktu tří. V noci z 26. na 27. března vypukl vojenský puč, který svrhl stávající vládu a místodržitelství. Srbské obyvatelstvo puč v první chvíli přijalo s nadšením – proklamovaná hesla jednoznačně vypovídají o pevném odhodlání nepřijmout přistoupení k fašistické alianci, a to ani za cenu možného rozpoutání války. Posvátný archijerejský synod SPC, jemuž předsedal patriarcha Gavriilo Dožić, vydal zvláštní prohlášení, ve kterém vzdal hold hrdinskému činu srbského národa. V prohlášení, jež bylo přečteno v rádiovém vysílání stálo: „*Sudba našemu národu v těchto osudových dnech opět klade otázku – pro které království se rozhodneme? Dnes za úsvitu jsme na tuto otázku odpověděli – zvolili jsme království nebeské, království Boží spravedlnosti, národní svornosti a svobody*“.⁴⁹ Svůj údajný podíl na puči, respektive souhlas s ním, církve později několikrát zdůraznila.⁵⁰ Euforie však rychle utichla. Bylo zřejmé, že nacistická odvěta za srbskou troufalost na sebe nenechá dlouho čekat. Německo a Itálie zahájily letecký útok na Jugoslávii, na pravoslavné Velikonoce 6. dubna 1941. Dne 17. dubna, poté co vedení státu opustilo zemi, byla podepsána kapitulace jugoslávské armády, po čemž následovalo rozparcelování Jugoslávie (a tedy i kanonického území SPC) do jednotlivých okupačních zón.⁵¹

Na území Srbska okupovaném Němci byla brzy zformována kolaborantská vláda, přesněji rada komisařů, kterou zanedlouho nahradila vláda generála Milana Nediće⁵² (tzv. vláda národní spásy). Nacisté byli od samého počátku k SPC nedůvěřiví.

Patriarchu Gavriila Dožiće zatkli 23. dubna 1941. Důvodem k zatčení byla jeho podpora

⁴⁹ Celý text tohoto prohlášení nebyl zachován, část je však obsažena v patriarchových *Memoárech* (DOŽIĆ, dr. Gavriilo: *Memoari*. Pariz 1974, s. 239-240); citováno podle SLIJEPCÉVIĆ, Dj.: cit. d. III., s. 38. Zmínka o volbě nebeského království je vyvoláváním kosovského mýtu, jehož součástí je tzv. *kosovské rozhodnutí*, které se stalo důležitým momentem srbské národní historie a identity. O volbě království nebeského podrobněji viz kapitola *Kosovský mýtus*, s. 35–38 této práce.

⁵⁰ Nejednalo se doslova o podíl na přípravě puče. Patriarcha Gavriilo a několik dalších episkopů o přípravě puče údajně věděli a souhlasili s ním, což církve po válce několikrát i oficiálně potvrdila. Viz Glasnik SPC (Beograd). č. 2–3, 5–6, květen–červen 1950, s. 20–21; uvedeno podle SLIJEPCÉVIĆ, Dj.: cit. d. II., s. 603–604.

⁵¹ Podrobné informace o působení SPC během Druhé světové války byly obsaženy ve *Zprávě o fungování Posvátného archijerejského synodu od roku 1941–1946*. V této zprávě jsou rovněž zachyceny důležité historické události, které se odehrály během války a v prvním poválečném roce a jež se týkaly nejen SPC, ale celého srbského národa. Zpráva společně s přílohami obsahuje asi 600 stran a je uschována v Archivu Posvátného archijerejského synodu. V roce 1999 části této zprávy, které redigoval episkop Atanasije Jevtić, byly vydány ve sborníku *Serbia i komentari z roku 1990/91*. Výběr nese název *Srpska crkva u Drugom svetskom ratu*; dostupné na: http://www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/spc_dsvr.html.

puče z 27. března, kterou vyjádřil svůj negativní postoj k mocnostem Osy.⁵³ Celou nacistickou okupaci přečkal patriarcha Gavriilo v internaci. Nejdříve byl držen pod přísným dozorem v několika klášterech, aby byl v roce 1944 společně s Nikolajem Velimirovičem deportován do koncentračního tábora Dachau.⁵⁴ Během nepřítomnosti patriarchy se byl nucen vedení administrativních církevních záležitostí ujmout metropolita skopský, Jovan Cvijović – přesto, že mu patriarcha k tomu nedal svolení.⁵⁵ Ačkoliv byla církev nucena s vládou Milana Nediće částečně spolupracovat, ani na její, ani na nátlak nacistů patriarcha a metropolita Cvijović nepodepsali jimi podbízenou proklamaci proti komunismu.⁵⁶

Brzy po 17. dubnu 1941 byla na okupovaném území zahájena organizace odboje, která probíhala zároveň ve dvou krajně odlišných táborech. Komunistická strana Jugoslávie, od poloviny 30. let řízená Josipem Brozem, stanula v čele protifašistického partyzánského odboje. Cílem této antifašistické národněosvobozenecké fronty bylo nejen osvobození, ale i vyvolání komunistické revoluce, po níž mělo dojít k vytvoření nové, federativní Jugoslávie založené na principech etnické rovnoprávnosti všech jugoslávských národů. Komunistický odboj se tímto diametrálně lišil od tzv. četnického hnutí, které bylo původně zformováno z důstojníků jugoslávské armády, seskupených kolem plukovníka Dragoljuba Mihailoviće.⁵⁷ Politické uspořádání

⁵² Milan Nedić velel během dubnové války části jugoslávské armády. Do zajateckého tábora nebyl po kapitulaci deportován především kvůli svým germanofilským postojům. Ač byl po druhé světové válce komunistickou propagandou úplně zkompromitován a nekompromisně zařazen do řad nejhorších kolaborantů, k přijetí místa předsedy kolaborantské vlády byl částečně donucen a částečně veden nadějí, že tímto způsobem pomůže svému národu. Více viz PELIKÁN, J.: *Srbsko za druhé světové války*. In: *Dějiny Srbska*. Praha 2004, s. 411–414. SPC s Nedićem během války udržovala vztahy (viz SLIJEČEVIĆ, Dj.: cit. d. III., s. 55–57, 112, 124–129).

⁵³ Při vyslýchání se Dožić, veden pudem záchrany vlastního života, snažil vysvětlit a zároveň vyvrátit svůj negativní postoj k jugoslávskému přistoupení k Paktu. Více viz SLIJEČEVIĆ, Dj.: cit. d. III., s. 43–44.

⁵⁴ Internace patriarchy Gavriila a Nikolaje Velimiroviče v koncentračním táboře Dachau je dodnes zastřena rouškou mlhy a nejasností. Samotný patriarcha se o svém pobytu v Dachau, kromě krátké zmínky, že je Němci „šoupli do zlopověstných chatrčí, kde byl život nemožný“, ve svých Memoárech nijak zvlášť nezmiňuje. Viz SLIJEČEVIĆ, Dj.: cit. d. III., s. 56–59. Na tento pobyt patriarchy a Nikolaje Velimiroviče v nacistickém koncentračním táboře bylo SPC později poukazováno jako na vrchol martýria, jímž prošli tito dva církevní hodnostáři. Dle tvrzení některých badatelů se církev snažila záměrně vytvořit mýtus o jejich martýriu. Podobnou tezi zastává i autor nedávno vydané knihy *SPC i tajna Dahaua: Mit i istina o zatočeníštvu patrijarha Gavriila Dožića i episkopa Nikolaja Velimirovića u Dahauu* (Beograd, 2006), Predrag ILIĆ (který dříve působil ve Službě státní bezpečnosti – SDB). Tato kniha vyvolala bouřlivé reakce zejména SPC a rozpoutala vášnivou debatu. Důležitým dopadem však bylo zorganizování diskuze, na níž se setkali zástupci obou názorových táborů. Knihu srovnej s GLIŠIĆ, Venceslav: *Prilog diskusiji o knjizi Predraga Ilića „SPC i tajna Dahaua“*; http://www.nspm.org.yu/debate_2007/2007_vjenceslav1.htm.

⁵⁵ SLIJEČEVIĆ, Dj.: cit. d. III., s. 51–52.

⁵⁶ RADIĆ, R.: *Džepna istorija*, s. 182.

⁵⁷ Plukovník Dragoljub (Draža) Mihailović byl vůdcem tzv. Jugoslávského vojska ve vlasti, známého jako četnické nebo ravnogorské hnutí (štáb sídlil na vrchu Ravna Gora v západním Srbsku). Přesvědčenému monarchistovi Mihailovićovi a jeho odboji však chyběla politická profilace a jasný program. Četnické hnutí se především zaměřovalo na přípravu k povstání proti okupantům. Byla zvolena pasivní taktika

Jugoslávie se po osvobození nemělo podle jejich představ výrazně lišit od předválečného.⁵⁸ Církevní hierarchie, která pochopitelně nemohla souhlasit s radikální levicovou ideologií, sympatizovala spíše s nekomunistickou, nacionalistickou frakcí. Nižší duchovenstvo se však přiklánělo k oběma – znepřáteleným – stranám.⁵⁹

Srbské obyvatelstvo a srbská církev zažily nelidské utrpení zejména v Nezávislém státě Chorvatsko (NDH), v jehož čele stanul ustašovský vůdce Ante Pavelić. Brzy po vzniku tohoto loutkového státu byla rozjeta mašinérie masového vyhlazování ideologických nepřátel, místního nechorvatského obyvatelstva, zejména Srbů, Židů a Romů. Na budování nového chorvatského státu NDH se podílela i část katolického kléru. Ten napomohl minimálně tomu, aby tzv. chorvatská revoluční organizace Ustaša, která předtím neměla mnoho stoupenců, získala sympatie chorvatské veřejnosti.⁶⁰ Poblouznění vidinou obnovené chorvatské státnosti a rozšíření řad věřících, prováděli někteří katoličtí kněží násilnou konverzi pravoslavného obyvatelstva na katolickou víru. Pravoslavní kněží naopak často sympatizovali s četnickým hnutím, které operovalo i na území NDH, kde bojovalo proti ustašovcům a partyzánům. Zároveň se ale mstilo na civilním chorvatském a muslimském obyvatelstvu.⁶¹

vyčkávaní. Tomuto nekomunistickému odboji bylo později vytýkáno, že (ač často pouze účelově) udržovalo vazby se zástupci srbské kolaborace, což někdy vedlo k přímé spolupráci s okupanty. Diskreditaci si však ravnogorské hnutí vysloužilo zejména kvůli vraždění chorvatských a muslimských civilistů, které bylo původně reakcí na ustašovské vraždění srbského obyvatelstva. V roce 1946 byl Mihailović souzen za kolaboraci s okupanty. Komunisté se snažili ravnogorské hnutí prezentovat jako nacionalistickou organizaci, jež během války kolaborovala s nepřítelem. Po velice sporném procesu byl nad Mihailovićem vynesena rozsudek smrti. Více viz.: PELIKÁN, J.: cit. d., s. 397–401, 416–419, 421–422, 425–429, 431, 451, 474–475.

⁵⁸ Zároveň s protifašistickou osvobozenou válkou na území Jugoslávie probíhala i válka občanská, ve které mezi sebou bojovala různá politická a vojenská uskupení. Válčícími stranami byly chorvatská nacionalisticko-fašistická organizace Ustaša, zmíněné komunistické hnutí a na srbském etnickém prostoru již uvedené četnické hnutí a dále militantní hnutí ZBOR, které v roce 1934 založil Dimitrije Ljotić. Během fašistické okupace se ZBOR stal výraznou kolaborující organizací. Vojenské křídlo ZBOR-u, tzv. Srbský dobrovolnický korpus (SDK), se podílelo na bojích proti partyzánům a na území okupovaného Srbska na organizaci poprav komunistů a zatýkání či likvidaci Židů. Ideologickou základnu našel ZBOR v světonázoru Nikolaje Velimiroviče a v jeho nacionalistickém populismu, což zdůraznil i samotný Velimirovič. Dimitrije Ljotić zahynul 22. dubna 1945 během autonehody cestou na údajné setkání s patriarchou Gavrilem a vladykou Velimirovičem. Nikolaj se s Ljotićem rozloučil proslovem na jeho pohřbu. Viz *Govor na odru Dimitrija V. Ljotića*. In: VELIMIROVIĆ, Nikolaj: *San o slovenskoj religiji: Odabrane misli i besede*. Beograd 1996, s. 57–61. Renomovaný historik SPC Djoko Slijepčević byl Ljotićovým spolupracovníkem a funkcionářem v srbské okupační vládě Milana Nediće. BYFORD, Jovan: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd 2005, s. 41.

⁵⁹ Více viz SLIJEPCÉVIĆ, Dj.: *Političko-nacionalno opredeljenje sveštenstva*. In: cit. d. III., s. 138–157. Partizánský odboj, jsa si vědom tradičních vazeb národa a církve, byl svolný přijímat do svých řad nejen věřící (bez ohledu na jejich vyznání), ale i samotné kněžstvo. Navíc, duchovenstvo mohlo pro jejich odboj získat širší vrstvy obyvatelstva.

⁶⁰ PERICA, V.: cit. d. I., s. 81.

⁶¹ Otázka účasti katolického a pravoslavného duchovenstva na zločinech prováděných na civilním obyvatelstvu v NDH je dodnes velmi choulostivá. Více viz např. PERICA, V.: cit. d. I., s. 78–83; JELIĆ-Butić, Fikreta: *Ustaše i nezavisna država Hrvatska: 1941–1945*. Zagreb 1977. Jednou z nejkontroverznějších

Komunistická Jugoslávie

Lidské a materiální ztráty nebyly jedinou tragédií, se kterou se SPC musela po skončení druhé světové války vyrovnat. SPC působila nesnáze rovněž skutečnost, že se k moci v nově osvobozené Jugoslávii dostali komunisté. Záhy po nastolení nového režimu začaly komunistické struktury pronásledovat své ideologické nepřátele a skutečné, ale také „údajné“ kolaboranty a vlastizrádce. Těmto represáliím pochopitelně mnohokrát neuniklo ani duchovenstvo.⁶² Jako příklad uvedme např. Justina Popoviće, jednoho z nejvýznamnějších srbských teologů. Teologii studoval v Petrohradě, Oxfordu a v Athénách, kde získal doktorát. Jistou dobu se podílel na reorganizaci pravoslavné církve na Podkarpatské Rusi v tehdejším Československu, později byl profesorem na bělehradské Teologické fakultě, odkud byl komunisty vyloučen. V roce 1948 odešel do kláštera Čelije, kde i nadále zůstal pod komunistickým dohledem, což mu ovšem nezabránilo, aby i nadále agitoval proti stávajícímu režimu. Ve svém díle ostrými slovy obviňoval komunistickou vládu z „*postupné likvidace srbské církve*“ a z „*masakru srbských duší*“.⁶³

Období mezi lety 1945 a 1953 bylo příznačné silnou tenzí mezi státem a SPC.⁶⁴ Stát se mermomocí snažil udržet kontrolu nad náboženskými organizacemi, v čemž mu pomáhal i Svaz sdruženého pravoslavného duchovenstva Federativní lidové republiky Jugoslávie (FLRJ), který s komunistickými strukturami pojily vztahy z válečného

publikací zabývajících se tímto tématem je kniha *Magnum crimen: Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj* (Zagreb 1948), sepsaná chorvatským katolickým knězem a později profesorem na Bělehradské univerzitě. Kniha (těžko sehnatelná v době svého vydání) podává svědectví o přímé spojitosti katolické církve s ustašovským režimem, zejména na základě komunistických vyšetřování po roce 1945. Srbové ji přijali s nadšením, Chorvaté ji zcela zavrhlí. Příznačné je, že podruhé byla vydána v Bělehradě, a to zrovna v 80. letech (1986), kdy na obou stranách začalo bujet nacionalistické cítění a kdy se oboustranně připomínaly staré, dlouho tabuizované křivdy.

⁶² Během druhé světové války z celkového počtu 544 padlých kněží, 213 z nich bylo zabyto partyzány (JEVTIĆ, Atanasije (ed.): *Srpska crkva u Drugom svetskom ratu*. In: *Serbia i komentari*. Beograd 1991; dostupné na: http://www.rastko.org.yu/istorija/spc_dsvr.html#_predgovor). Po druhé světové válce pronásledování kněží komunistickými strukturami pokračovalo. Tak se např. patriarcha Gavriilo Dožić, ve svém dopise Josipu Brozovi z roku 1949 v němž apeluje proti tvrdým represím vůči církvi, zmiňuje o 60 vězněných kněžích. Podrobné informace viz DŽOMIĆ, Velibor V.: *Stradanje srbske crkve od komunista*. I–III. Cetinje 1995.

⁶³ Prepodobni Justin čeljski: *Istina o SPC u komunističkoj Jugoslaviji*. Beograd 1990.

⁶⁴ Podobné napětí vládlo i ve vztazích státu a Římskokatolické církve v Chorvatsku. Islámské náboženské společenství a pravoslavná církev v Makedonii stát respektovaly a spolupracovaly s ním. Více viz PERICA, Vjekoslav: *Balkanski idoli*. I., s. 85–86.

období, a který episkopát SPC nikdy neuznal.⁶⁵ Ústava z roku 1946 se do jisté míry dotýkala i náboženských organizací – zakazovala jakoukoliv manifestaci národnostní, rasové nebo náboženské nesnášenlivosti. Zneužití náboženských aktivit k politickým účelům bylo rovněž označeno za protiústavní. Už v roce 1948 byla zformována Svazová komise pro náboženské otázky, která dohlížela na činnost náboženských organizací.⁶⁶ Katechizace sice byla dovolena, byla však znemožněna její realizace na půdě státních škol.⁶⁷ Nastolení komunistické vlády ovlivnilo i ekonomickou stránku církevní organizace. Na základě zákona o pozemkové reformě z roku 1945 byla vyvlastněna téměř veškerá půda, jež předtím patřila církvím a klášterům. Církev rovněž přišla o pravidelné státní dotace. Celkově i jen zdánlivě protistátní činnost byla záhy trestána a fakticky byl znemožněn vznik silné opoziční platformy. Jednu z mála opozicí vůči státnímu režimu tak představovaly pouze emigrační skupiny. Pro SPC byla důležitá protirežimní agitace vladyky Nikolaje Velimiroviče, toho času pobývajícího v emigraci ve Spojených státech. Tuhou stalinistickou linií opouští Jugoslávie po Titově roztržce se Stalinem v roce 1948.

Patriarcha Gavriilo se do vlasti vrátil koncem roku 1946. Snažil se udržet se státní mocí korektní vztahy, leč občasným výlevům svých skrytých emocí se vždy neubránil. Po jeho smrti na patriarchší trůn usedl Vikentije (Vitomir Prodanov), který ve vztahu k státním strukturám otočil. Tlačen neustálým naléháním režimu, Svazu sdruženého duchovenstva a separatistické skupiny duchovních v Makedonii, svolil k jistým ústupkům. Vážnějším kompromisům se však dokázal svými lavírovacími schopnostmi dlouhodobě vyhýbat, jako tomu bylo např. při řešení otázky samostatnosti makedonské církve.

I přes neochotu SPC souhlasit se samostatností makedonské církve, vyústily její separatistické tendence za silné podpory komunistického režimu v roce 1958 v získání církevní autonomie.⁶⁸ V roce 1967 pak byla prohlášena úplná nezávislost makedonské církve. SPC makedonskou církev nikdy (a dosud) neuznala a označila ji za schizmatickou.⁶⁹

⁶⁵ Do tohoto sdružení vstoupili zejména kněží, kteří se připojili k partyzánskému národněosvobozenkému hnutí. Viz SLIJEPCÉVIĆ, Dj.: cit. d. III., s. 293–307.

⁶⁶ Tyto organizace existovaly i na úrovních jednotlivých republik.

⁶⁷ Viz MIRKOVIĆ, M.: cit. d., s. 289–290.

⁶⁸ O politických souvislostech osamostatnění MPC viz MLYNÁRIKOVÁ, Eliška: *MPC v kontextu vývoje jugoslávské společnosti a politiky (1944–1968)*. Praha 2007, diplomová práce.

⁶⁹ Rozhodnutí z mimořádného zasedání Posvátného archijerejského sněmu SPC ze dne 14.–15. 9. 1967 viz *Makedonska crkva samovoljno se otcepila od majke Srpske Crkve*. Pravoslavlje (Beograd). č. 11, 1967, s. 1. Největšími odpůrci autokefality MPC jsou kromě SPC ruská a řecká církev.

V šedesátých letech, po Druhém vatikánském koncilu (1962–1965), došlo k prvnímu poválečnému ekumenickému sblížení mezi jugoslávskými náboženskými organizacemi. Toto sblížení se však odehrávalo především na úrovni nižšího duchovenstva, zatímco nejvyšší církevní představenstvo (zejména SPC a ŘKC) zachovalo stav rezistence. SPC trvala na tom, aby se katolická církev v Chorvatsku omluvila za zločiny, jichž se ustašovský režim dopustil nad srbským pravoslavným obyvatelstvem a nad pravoslavnou církví. Katolická církev však jakoukoliv zodpovědnost na své straně kategoricky odmítala.

V polovině šedesátých let se vztahy mezi církví a státem normalizovaly. Po pádu protireformního Aleksandra Rankoviće, bývalého šéfa tajné policie a toho času viceprezidenta, došlo k demokratizaci jugoslávské společnosti. Veřejné útoky na církev a pronásledování duchovenstva ustaly.

Koncem roku 1968 proběhly první vážnější nepokoje na Kosovu, při nichž byly kosovskými Albánci vzneseny požadavky na odtržení od Srbska. Události vyvolané chorvatským Masovým hnutím (Maspok), které vyvrcholily na jaře roku 1971, byly rovněž etnonacionalistického charakteru. Posvátný archijerejský sněm v roce 1971 a 1973 vydal dvě oficiální prohlášení, ve kterých vyjádřil své obavy ze sílení nacionální nesnášenlivosti v různých částech země. Kvůli údajnému rozdmýchávání etnické a náboženské nesnášenlivosti byly z prodeje v témže období staženy dvě vydání listu srbského patriarchátu *Pravoslavljje*.⁷⁰

Podobným srážkám se státní mocí se nevyhnula ani katolická církev. Oproti SPC však byla poměrně dobře materiálně zajištěná a jako nadnárodní organizace se mohla vždy spolehnout na pomoc zvenčí. SPC však byla odkázána především na sebe, a to zejména poté, co rozkol v diaspoře v šedesátých letech způsobil disperzi do té doby silné emigrace.⁷¹

⁷⁰ Uvedeno podle PERICA, V.: *Balkanski idoli*. I., s 111. Text, kvůli kterému tajná policie zabavila časopis *Pravoslavljje* v roce 1968 (č. 21, s. 11) viz *Srbi treba da budu velikodušni*. *Pravoslavljje* (Beograd), č. 962, 15. 4. 2007.

⁷¹ Po zpřístupnění tajné dokumentace bylo potvrzeno, že rozkol byl zcela režírován státními orgány. RADIC, R.: *Džepna istorija*, s. 187.

PROBOUZENÍ NACIONALISTICKÝCH NÁLAD

Podmínky všeobecné krize, do které Jugoslávie začala pozvolna zapadat již koncem šedesátých let, vytvářely ideální základ pro obrození náboženství. Po smrti charismatického vůdce Strany a státu, jenž svoji autoritativní vládou dlouhou dobu umlčoval hlavního nepřítele multietnické jugoslávské federace, jímž etnonacionalismus konstitutivních jugoslávských národů bezpochyby byl, se nenašel nikdo, kdo by dovedl Jugoslávské společnosti, zmítající se v stále větších hospodářských a politických problémech, nabídnout vidinu společné perspektivy a jisté budoucnosti. Navíc krach jedné velké ideologie vytvořil vakuum, jež bylo zapotřebí zaplnit ideologií zcela jinou. Liberálně uvažující a o demokratickou přeměnu země usilující stranici, kteří v 70. letech působili na politické scéně, byli za maršálova života z vlivných pozic republikových stranických organizací odstraněni.⁷² Jedinou opozicí režimu se tak v té době staly církevní instituce a skupiny emigrantů v zahraničí, naladěné proti jednotné Jugoslávii.

„Návrat svatého“

Poválečný společensko-politický systém v Jugoslávii byl zřízen na základě revoluční akce jediného politického anacionálního hnutí, kterému se podařilo zajistit podporu většiny obyvatel. V souladu s ateistickou marxistickou ideologií, na jejímž základě byla poválečná Jugoslávie vybudována, bylo náboženství institucionálně vytlačováno mimo politicko-kulturní život společnosti. Státem prováděná negativní kampaň diskreditující náboženství měla za cíl zbavit církevní instituce a celkový náboženský systém společenského významu. Ovšem takovýmto počínáním stát znemožnil integraci náboženských institucí do svého systému, čímž ztratil příležitost

⁷² Např. předseda Ústředního výboru Svazu komunistů Srbska (ÚV SKS) Marko Nikezić, tajemnice Latinka Perovićová či předáci liberálního Svazu komunistů Chorvatska (SKH) Savka Dabčevićová-Kučarová a Mika Tripalo.

účinnějšího vnitřního dozoru nad těmito institucemi. Církvím byl naopak zajištěn poměrně vysoký stupeň nezávislosti na státním systému.⁷³

Státem přednostně podporovaná ateizace jugoslávské společnosti měla za úkol depolitizovat a denacionalizovat tradiční nábožensko-konfesní roztržky, které existovaly v Království SHS i pozdějším Království Jugoslávie.⁷⁴ Proces ateizace, resp. sekularizace v jugoslávském prostředí, který tedy nebyl vyvolán přirozenou historickou, společenskou či kulturní proměnou, ale byl důsledkem vědomého politického úsilí, neměl potřebnou stabilitu pro delší trvání. S výskytem první vážné společensko-politické krize projevila sekularizace svoji vratkost.⁷⁵

Pád Berlínské zdi je sociology náboženství označován za důležitý mezník, kdy došlo k významnému obratu ve vztazích mezi státem a náboženstvím v socialistických zemích východní a jihovýchodní Evropy. Jisté posuny v tomto smyslu proběhly již v polovině 60. let, aby v průběhu 80. let zintenzivněly a staly se zřetelnějšími. Zbourání Berlínské zdi bylo jen symbolickým ukončením epochy zkrachovalého socialistického uspořádání společnosti.⁷⁶ Celková společenská krize, jež doprovázela zhroucení socialismu a která v zemích bývalé Jugoslávie vyústila ve válečné konflikty, byla dobrým východiskem pro revitalizaci náboženství a návrat církve z dlouholetého přetrvávání na okraji společnosti na kulturně-politickou scénu nově se rodících národních států na území bývalé Jugoslávie.

Jak již bylo uvedeno, Srbská pravoslavná církev a Římskokatolická církev v Chorvatsku se během existence komunistické Jugoslávie nacházely v nevýhodné pozici. Právně odděleny od státu byly často stigmatizovány; stát řadou represivních úkonů minimalizoval či zcela znemožňoval jejich veřejné vměšování.⁷⁷ V době, kdy se

⁷³ VRCAN, Srdjan: *Od krize religije k religiji krize: Prilog raspravi o religiji u uvjetima suvremene krize*. Zagreb 1986, s. 71.

⁷⁴ KERŠEVAN, Marko: *Marksistička sociologija religije – kako i zašto?* Kultura (Beograd), 65/66/67, 1984, s. 11–23; uvedeno podle DJORDJEVIĆ, Dragoljub B. (ed.): *Mladi – religija – veronauka*. Beograd 2000, s. 15.

⁷⁵ Což se v případě Srbska ukázalo po vypuknutí prvních kosovských nepokojů. VRCAN, S.: cit. d., s. 74.

⁷⁶ BLAGOJEVIĆ, Mirko: *Religija i crkva u transformacijama društva: Sociološko istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*. Beograd 2005, s. 14.

⁷⁷ Zatímco SPC a RKC své postavení v socialistické Jugoslávii vnímaly jako velmi nepříznivé, zejména oproti stavu před 2. světovou válkou, o Islámském společenství totéž jednoznačně říci nelze. Ve vedení zmíněné náboženské organizace totiž až do roku 1989 stáli lidé rekrutovaní z řad partizánských veteránů z Druhé světové války, kteří byli věrní Titově myšlence bratrství a jednoty jugoslávských národů. Komunistická vláda tak islámskou náboženskou organizaci měla pod kontrolou. Potřeba provádět represivní opatření proti této organizaci téměř neexistovala. SPC a RKC byly tradičně chápány za nejdůležitější nositele národní identity a hrozilo nebezpečí, že by jejich příliš velký vliv v multietnické společnosti mohl v jednotlivých národech vyvolat snahy o homogenizaci a separaci. Projevy etnonacionalismu v řadách jugoslávských muslimů byly až na výjimky téměř nemyslitelné (za výjimku lze označit protikomunisticky naladěnou organizaci *Mladi Muslimové* a její úsilí o probouzení náboženského nacionalismu u muslimů. Organizace byla komunistickým režimem zakázána). Islámské

Jugoslávská federace opírající se o socialistickou ideologii hroutila, religiozita a náboženské instituce postupně získávaly zpět svůj pozbylý společenský význam. Dochází k pozvolné *revitalizaci náboženství*, k tzv. fenoménu *návratu svatého*,⁷⁸ který však byl empiricky zaznamenán o něco později.⁷⁹

Desekularizace jugoslávské společnosti, k níž došlo v důsledku hluboké společenské krize a rovněž společenské liberalizace, však měla svůj základ v latentně přítomném nacionalismu. Přestože se obyvatelstvo začalo masově přimykát k náboženským institucím, ke skutečné duchovní obrodě na prostorech bývalé Jugoslávie nedošlo.⁸⁰ Náboženská příslušnost se stala jen dalším atributem určujícím nacionální citění.⁸¹ I v minulosti přítomná národní sebeidentifikace na základě konfesijní příslušnosti způsobila, že být Chorvatem automaticky znamenalo být katolíkem, být Srbem znamenalo vyznávat pravoslaví.⁸² A tak se v jugoslávském prostředí náboženství obnovilo „*nikoliv per se, (...) ale jako politický a nacionalistický jev v rovině nikoliv univerzální, nýbrž lokální a etnocentrické*.“⁸³

Pravoslaví se tedy začátkem 80. let, kdy se naléhavě aktualizuje problematika kosovského regionu, opět stalo klíčovým faktorem v konstrukci srbské kolektivní identity. Srbská pravoslavná církev na sebe převzala roli ochránce srbské národní tradice, historického dědictví a zejména srbských národních zájmů nejdříve na Kosovu a následně v Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině.⁸⁴

společnosti bylo považováno za jeden z faktorů náboženské a etnické stability regionu. Vyplývalo to mimo jiné i z faktu, že muslimové nebyli až do roku 1971 uznáni za konstitutivní národ. Muslimská náboženská organizace na rozdíl od křesťanských církví tudíž nevystupovala jako ochránce národní identity. Viz PERICA, Vjekoslav: *Balkanski idoli: Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*. I. Beograd 2006, s. 185–187.

⁷⁸ Termín používán zejména sociology náboženství. Pravděpodobně ho jako první použil Daniel Bell ve svém článku *The Return of the Sacred*. *British Journal of Sociology*, 28, 1977, s. 419–449; uvedeno podle VRCAN, S.: cit. d., s. 30.

⁷⁹ Empirické výzkumy v polovině 70. a začátkem 80. let dosvědčují pouze trend zastavování procesu ateizace. Tento proces postupně metamorfoval, zejména na katolickém konfesním území, v proces deateizace (desekularizace). Na pravoslavném kanonickém území měl tento vývoj téměř desetileté zpoždění, a to v důsledku jistých specifík samotné církevní organizace (SPC) a také roztržitosti pravoslavného kanonického území.

⁸⁰ Opětovné objevení náboženství v Jugoslávii mělo spíše nacionalistický než náboženský charakter. „*Závrtný nárůst nacionalizmu byl hlavní, snad i jedinou příčinou náboženského rozkvětu v Jugoslávii, zejména v Srbské pravoslavné církvi*“. PAVLOVIĆ, Stevan K.: *Povodom Srpske crkve*. Republika (Beograd), roč. XI, č. 214–215, 1999.

⁸¹ V průzkumu veřejného mínění, jenž byl proveden na počátku roku 2003, se ukázalo, že je skutečná religiozita srbského obyvatelstva poměrně nízká. Např. na otázku zda věří v Boha, kladně odpovědělo pouze 21 % respondentů, negativně 41 %. Paradoxně se však většina Srbů deklaruje jako pravoslavná; uvedeno podle ŠTĚPÁNEK, Václav: *Osídla etnofiletismu: Srbská pravoslavná církev v zajetí kosovského mýtu*. In: SPFFBU, C 53, Brno 2007, s. 120, pozn. 11.

⁸² Tamtéž, s. 118.

⁸³ BLAGOJEVIĆ, M.: cit. d., s. 31.

⁸⁴ Tamtéž, s. 384.

Apologie Kosova

Kosovská krize a s ní spojené události, jež se odehrály v 80. letech, potvrdily návrat SPC z ústraní společenského a politického života v socialistické Jugoslávii. Jako reakci na masové demonstrace kosovských Albánců, které byly doprovázeny násilnostmi,⁸⁵ otevřel církevní tisk diskuzi o dlouho tabuizovaných tématech dokazujících utrpení srbského národa na Kosovu. V roce 1982 skupina církevních hodnostářů v čele s Atanasijem Jevtićem, tehdejší profesorem Teologické fakulty v Bělehradě a pozdějším episkopem,⁸⁶ zveřejnila otevřený dopis s názvem *Apel k ochraně srbského obyvatelstva a jeho svatostánků na Kosovu (Apel za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu)*.⁸⁷ Apel byl adresován předsednictvu Jugoslávie, předsednictvu Srbska, národnímu parlamentu Srbska a Posvátnému archijerejskému sněmu Srbské pravoslavné církve. V tomto apelu po úvodní kritice dosavadního postavení SPC a nemožnosti otevřené účasti v diskuzi následuje odůvodňování kompetentnosti SPC konečně se vyjádřit k situaci na Kosovu. V prohlášení se dále uvádí – „...jsme si vědomi důležitosti historické chvíle, kdy je, jak se zdá, mlčení rovné souhlasu, nebo ještě hůře – zločinu zrady vlastního národa, a proto jsme se rozhodli k tomuto skromnému slovu, adresovanému kompetentním a pravdymilovným.“⁸⁸ Tento dopis měl upozornit na stále se zhoršující situaci kosovských Srbů, kteří byli pod

⁸⁵ Existuje tvrzení, že v průběhu let 1980–1981 bylo na Kosovu založeno až 680 požárů. RAMET, Sabrina-Petra: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia: 1962–1991*. Bloomington 1992, s. 197; uvedeno podle PERICA, V.: *Balkanski idoli*. II., s. 5. Např. v noci z 15. na 16. března 1981 byl založen požár v sídle srbského patriarchátu v kosovské Peči, přičemž byla požárem zasažena budova klášterního konaku. Dle oficiální verze, kterou ve svém prohlášení sdělil patriarcha German, byl požár způsoben špatnou elektrickou instalací a neodborným provedením komínu. *Izgoreo konak u Pečkoj Patrijaršiji*. Pravoslavlje (Beograd), č. 337, 1981, s. 8. Skutečný původ požáru však nebyl nikdy zjištěn. Archimandrita Atanasije Jevtić, o kterém bude řeč záhy, popřel v roce 1992 v rozhovoru pro nezávislou televizi Studio B pravdivost patriarchovy verze o původu požáru. Viz TOMANIĆ, Milorad: *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd 2001, s. 14.

⁸⁶ Atanasije Jevtić (*1938) v roce 1987 byl přijat za profesora Teologické fakulty, na níž byl dvakrát zvolen děkanem. V roce 1991 byl jmenován banátským episkopem a následujícího roku episkopem záhumsko-hercegovským. V roce 1999 odstoupil ze služby údajně kvůli zdravotním problémům (spekuluje se však, že důvodem k jeho odchodu byly neshody s církevními špičkami). Vedle Amfilohije Radoviće, Artemije Radosavljeviće a Irineje Buloviće patří do skupiny radikálně smýšlejících kněží, tzv. *justinovci*, žáků a duchovních následovníků Justina Popoviće, kteří se v 80. a 90. letech stali v kruhu SPC velmi vlivnými osobnostmi.

⁸⁷ Mezi signatáři apelu byli také Amfilohije Radović a Irinej Bulović. Apel vyšel v listu srbského patriarchátu Pravoslavlje (Beograd) 15. 5. 1982; celkové znění Apelu, včetně jmen signatářů, která v původním vydání z roku 1982 chyběla, viz Pravoslavlje (Beograd), č. 928, 15. 11. 2005.

⁸⁸ *Apel za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu: Duhovni i istorijski identitet Srba*. Pravoslavlje, č. 928, 15. 11. 2005.

neustálými albánskými represemi nuceni opouštět svá odvěká sídla.⁸⁹ Prohlášení se odvolává na staletou přítomnost srbského elementu na Kosovu, na opodstatněnost duchovního nárokování tohoto „svatého srbského území“.⁹⁰ Na jednom místě se dokonce uvádí, že se nad srbským národem na Kosovu postupně provádí předem promyšlená genocida. Oficiální špičky SPC však s tímto dopisem nesouhlasily.⁹¹ V červnu téhož roku se objevil Jevtićův text *Z Kosova a kolem Kosova*⁹² s již zřetelnější agitační rétorikou volající po záchraně ohroženého „srbství“. Tato rétorika, obsahující slova jako *genocida*, *zločin*, *teror*, se pak stala nezbytnou součástí projevů a prací srbských církevních hodnostářů, politiků, ale i součástí každodenního diskurzu.⁹³ Lze zodpovědně tvrdit, že je bohatě zastoupena dodnes.

Od roku 1983 vydává Jevtić v časopise *Pravoslavljje* cyklus „zápisů z cest“ pod názvem *Od Kosova do Jadovna*,⁹⁴ jehož prostřednictvím chce napravit nedůslednost médií v zpravování o kritické situaci na Kosovu. V zápisech podává podrobné svědectví o šikaně a represích, jichž se měli kosovští Albánci dopouštět na místním srbském obyvatelstvu a pravoslavném duchovenstvu, o drancování srbských svatostánků, o případech znásilnění srbských žen apod.⁹⁵ Ve svých textech se Jevtić zabývá nejen Kosovem, nýbrž popisuje i svoji pout' do chorvatských a bosenskohercegovských míst, kde v minulosti došlo k nelidskému utrpení srbského obyvatelstva. Zde totiž během existence loutkového Nezávislého státu Chorvatsko (NDH), který po pádu Jugoslávie v roce 1941 zformovala fašistická Itálie a nacistické Německo,⁹⁶ ozbrojené oddíly tzv. „divokých ustašů“, muslimská milice či ustašovská bezpečnostní služba za použití

⁸⁹ Anketa, která proběhla v letech 1985–86, ukázala, že migrace Srbů a Černohorců z Kosova byly prvními masovými etnickými migracemi na území bývalé Jugoslávie. Pouze 15–25% těchto migrací bylo způsobeno ekonomickými faktory. Viz BLAGOJEVIĆ, Marina: *Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza*. In: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (dále SSR). Beograd 1996, s. 245; PETROVIĆ, Ruža — BLAGOJEVIĆ, M.: *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije. Rezultati ankete sprovedene 1985–1986. godine*. Beograd 1989.

⁹⁰ Na území Kosova se dodnes nachází většina nejceněnějších srbských středověkých chrámů, jako např. Pečský klášter, klášter Vysoké Dečany, klášter Gračanica či kostel Bohorodičky Ljevišské v Prizrenu (všechny jsou zapsány do seznamu světového dědictví UNESCO pod společným názvem *Středověké památky na Kosovu*).

⁹¹ TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 15.

⁹² JEVTIĆ, Atanasije: *Sa Kosova i oko Kosova*. Pravoslavljje, č. 366, 15. 6. 1982.

⁹³ ŠTĚPÁNEK, V.: *Osidla etnofiletismu: Srbská pravoslavná církev v zajetí kosovského mýtu*. In: SPFFBU, C53, Brno 2007, s. 124.

⁹⁴ JEVTIĆ, A.: *Od Kosova do Jadovna, putni zapisi jeromonaha Atanasija Jevtića*. Pravoslavljje, č. 400, 1983; č. 404, 1984; č. 405, 1984; dostupné na: <http://www.rastko.org.yu/kosovo/istorija/kosovo-jadovno.html#prilog4>.

⁹⁵ Pravdivost těchto svědectví získávaných zejména od místních obyvatel nebyla často ověřována. Tak např. výzkum týkající se případů znásilnění na Kosovu, který provedla Vesna Pešićová, ukázal, že se od roku 1987 nestalo ani jediné „mezietnické“ znásilnění. Nestalo se, že by Srbku znásilnil Albánc, přesto, že se o těchto případech pořád mluvilo; uvedeno podle PEŠIĆ, Vesna: *Rat za nacionalne države*. In: SSR, s. 34. Více viz PEŠIĆ, V.: *O krivičnom delu silovanja: Uporedna analiza za SFRJ, užu Srbiju, Kosovo i Vojvodinu*. In: *Kosovski čvor: drešiti ili seći?*. Beograd 1990.

brutálních metod nebo systematicky v koncentračních táborech likvidovaly zejména Srby, Židy, Romy a ideologické nepřátele. Jevtić úmyslně vyvolává vzpomínky na jednu z nejostudnějších kapitol z historie chorvatského národa, otevírá „*nezahojené rány na srbské duši*“ a přispívá tak k vytváření strachu v srbské populaci, že se historie bude opakovat. Byla pak jen otázka času a schopností politických hráčů, kdy podnítí srbský lid k zahájení „prevence genocidy“.⁹⁷

Začalo tak nebezpečné ožívání etnických historických mýtů,⁹⁸ na jejichž základě se rodila nová „národovecká“ ideologie a jejími protagonisty se stávaly stále širší intelektuální, politické a posléze laické vrstvy srbské společnosti. Do té doby jednotvárné politické ovzduší diktované komunistickou stranou se pokusily začátkem 80. let ovlivnit přední kulturní instituce, respektive v nich kotvící tzv. kritická inteligence. Těmito institucemi byly Srbská akademie věd a umění (SANU) a Sdružení spisovatelů Srbska (UKS⁹⁹). Obě tyto instituce našly své výchozí pozice v nacionalistické ideologii, která mimo jiné požadovala radikální revizi dosavadního postavení srbského národa v jugoslávské federaci.

Radikalizaci ideologického zázemí uvnitř SANU nejlépe dosvědčuje proslulý případ tzv. *Memoranda*. Memorandum bylo zamýšleno jako text, ve kterém měly být „*vytyčeny nejaktuálnější společenské, politické, ekonomické, sociální, vědecké a kulturní problémy*“¹⁰⁰ Srbska a Jugoslávie. Pro účel sepsání tohoto textu byl zvolen zvláštní výbor.¹⁰¹ Avšak předtím, než byla oficiální verze dokumentu pracovně

⁹⁶ Kromě států Osy NDH uznal pouze Vatikán. TEJCHMAN, Miroslav: *Jihoslované v období druhé světové války*. In: *Dějiny Jihoslovanských zemí*. Praha 1998, s. 455.

⁹⁷ PERICA, V.: *Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije*. In: *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo 2003, s. 211–212; dostupné na: http://www.iis.unsa.ba/posebna/mitovi_perica.htm.

⁹⁸ Samotný Atanasije Jevtić se např. o kosovském mýtu vyjádřil, že měl sílu vyvolat explozi srbského nacionalismu. *Religija, politika, društvo*, 10. 10. 1985, s. III/43; uvedeno podle: PERICA, V.: cit. d. II., s. 9.

⁹⁹ V souvislosti s politickým působením Sdružení spisovatelů Srbska, které mimochodem nikdy nebylo zcela apolitickou organizací, se zásadním stal rok 1981, kdy došlo ke změně vystupování této organizace vůči režimu. Tohoto roku srbský spisovatel a básník Gojko Djogo vydal sbírku básní *Vunena vremena*, která urážela osobu a dílo Josipa Broze Tita. Za toto dílo byl odsouzen ke dvouletému vězení. K výkonu trestu měl nastoupit v březnu 1983. UKS záhy zorganizovalo protestní literární večery a několik dní poté předsednictvu Jugoslávie zaslalo žádost, aby Djoga zprostito viny. GOJKOVIĆ, Drinka: *Trauma bez katarze*. In: *SSR*. Beograd 1996, s. 365–369. Gojko Djogo, jenž stál u zrodu Demokratické strany, je známý rovněž svým spojením s Radovanem Karadžićem, jehož Haagský tribunál viní z válečných zločinů. Viz např. stenogram jejich telefonního rozhovoru z 12. října 1991, který byl použit jako důkazní materiál v líčení proti Miloševićovi. *NIN*, č. 2722, 27. 2. 2003.

¹⁰⁰ Citováno podle MILOSAVLJEVIĆ, Olivera: *Zloupotreba autoriteta nauke*. In: *SSR*, s. 307.

¹⁰¹ Ačkoliv nebyl členem *Výboru pro sestavení Memoranda o aktuálních společenských otázkách*, což byl oficiální název tohoto tělesa, za jednu z nejdůležitějších osobností ve všeobecné politizaci SANU a také za osobnost, která stojí za ideologickým obsahem Memoranda, je považován Dobrica Ćosić, významný spisovatel, akademik a disident. Ćosić je rovněž označován za duchovního otce srbského národa nebo nového srbského nacionalismu. V roce 1992 se stal prvním prezidentem Svazové republiky Jugoslávie (SRJ), ve které z bývalých jugoslávských republik setrvaly pouze Srbsko a Černá Hora. Následujícího roku, díky Miloševićovým machinacím, byl Ćosić ze své pozice odvolán.

nazvaného *Memorandum SANU* dokončena, dostal se k neautorizovanému materiálu bělehradský list *Večernje novosti*, který ho z 24. na 25. října roku 1986 vydal.¹⁰² Podstatou Memoranda bylo tvrzení, že se Srbsko oproti jiným národům v Jugoslávii nachází v nerovné, až diskriminované pozici a že další setrvání ve federaci s uspořádáním, jaké měla Jugoslávie zejména po roce 1974¹⁰³, není pro srbský národ akceptovatelné. Text byl oficiálními strukturami označen za nacionalistický, odsouzeny byly zejména jeho tendence navádět k rozbití Jugoslávie. Proti Memorandu byla navíc rozpoutána dravá celojugoslávská mediální kampaň. Štvanice na Memorandum a SANU definitivně ustala až v září 1987, poté co se Slobodan Milošević stal nezpochybnitelnou autoritou ve Straně a následně nejmočnějším člověkem srbské politické scény.¹⁰⁴ Milošević k Memorandu ani zdaleka neměl tak negativní vztah jako jeho předchůdci. SANU se zanedlouho dočkalo veřejné rehabilitace a oficiální tisk akademikům opět ochotně nabízel svůj prostor.¹⁰⁵

Bez ohledu na veškeré okolnosti a všechn rozruch, který se kolem Memoranda vytvořil, tento dokument, přesněji řečeno – celkové politické angažmá SANU – nesmírně ovlivnilo veřejné mínění v Srbsku a na následujícím dramatickém vývoji událostí v Jugoslávii se zcela jistě podílelo.

Novodobá srbská mytologie

„Mýty jsou (...) materiálem, z něhož se formují národy. Národ vyžaduje „národní“ dějiny, které jako takové – „národní“ – nemohou být opravdovými,

¹⁰² Plné znění Memoranda bylo poprvé vydáno v roce 1989 v časopise *Naše teme* v Záhřebu (s. 128–163). SANU ho publikovala teprve v roce 1995. Tentokrát však byl text opatřen komentáři hlavních autorů Kosty Mihailoviće a Vasilije Krestiče (*Memorandum SANU. Odgovori na kritike*. Beograd 1995); uvedeno podle ŠTĚPÁNEK, V.: *VIII. zasedání Ústředního výboru Svazu komunistů Srbska – přelomové datum moderní Jugoslávské historie: Příspěvek k objasnění mocenského vzestupu Slobodana Miloševiče*. SPFFBU, C51, Brno 2004, s. 182, pozn. 7.

¹⁰³ Na základě jugoslávské ústavy z roku 1974 byly autonomní oblasti, které existovaly v rámci jediné jugoslávské republiky, v rámci Srbska, de facto povýšeny na úroveň plnoprávných federálních jednotek. Tímto se Srbsko, ignorováno po přijetí ústavy orgány dvou autonomních oblastí, dostalo do znevýhodněné pozice oproti jiným republikám. Ústava z roku 1974 je považována za jeden z faktorů, které přispěly k rozpadu Jugoslávie. Více viz DIMITRIJEVIĆ, V.: *Sukobi oko Ustava iz 1974*. In: *SSR*, s. 447–471; ŠTĚPÁNEK, V.: *Srbské snahy o revizi principů jugoslávské ústavy z roku 1974*. In: *Slovanské historické studie*. Praha, Brno. 2006, s. 101–136.

¹⁰⁴ Milošević se v roce 1986 stal předsedou SKS. Na osmém zasedání ÚV SKS (23.–24. 9. 1987) došlo k vítězství Miloševićova proudu, čímž byl zlikvidován Miloševićův hlavní konkurent Ivan Stambolić (jenž se mimochodem nejvíce zasadil o Miloševićovou politickou afirmaci) a Miloševićovi byla zajištěna neomezená moc. Více viz ŠTĚPÁNEK, V.: *VIII. zasedání ÚV SKS*. SPFFBU, s. 179–194.

¹⁰⁵ Více o otázce Memoranda viz MILOSAVLJEVIĆ, O.: cit. d., s. 305–338.

*takovými, jaké se vskutku odehrály. Jsou totiž mytologické, patriotické, sestavené tak, aby emočně připoutaly lid k jeho národu a aby vládnoucím strukturám zajistily legitimitu“.*¹⁰⁶

Jakkoliv se soudobá věda snaží přistupovat k interpretaci dějin střízlivě a objektivně, často se potýká s problémem existence národních mýtů, silně působících na vykládání historie. Tyto mýty lze z povědomí mas jen stěží odstranit. V blízké minulosti bylo v jugoslávské společnosti zaktualizováno několik zásadních mýtů, jež byly využívány k idolatrizaci vlastní historie a k vyzdvihování mučednického údělu vlastního národa, ale rovněž k stigmatizaci národů jiných. I v této záležitosti se intelektuální elity staly prvním, kdo přikročil k nekritickému ožívování a pervertování starších či vytváření nových mýtů a připravil takto půdu pro rozmach populistického nacionalismu na území bývalé Jugoslávie. V srbském prostředí¹⁰⁷ se tohoto úkolu ujala i Srbská pravoslavná církev.¹⁰⁸

Kosovský mýtus

Souhrn národních mýtů, které existovaly a dodnes existují v srbském prostředí, představuje spleť mytologický systém. V následujících řádcích se však budeme věnovat pouze některým z nich, a to těm, s jejichž existencí bylo bezprostředně spjata působení SPC a jež se podílely na vzkříšení etnonacionalismu a resentimentu k jiným jugoslávským národům. K těmto mýtům neodmyslitelně patří i mýtus kosovský.

Kosovský mýtus vznikl na základě historické události, jež se odehrála na konci 14. století, jen několik málo let poté, co středověký srbský stát prožíval vrchol své moci. Náhlá smrt Štěpána Dušana na konci roku 1355, jenž za své vlády vytvořil ze Srbska nejsilnější mocnost na Balkáně, přinesla naději tehdejší šlechtě na upevnění svého mocenského postavení. K tomu přispěla mimo jiné i neschopnost Dušanova syna Štěpána Uroše V. vzdorovat aristokracii, jejíž počiny vedly k dezintegraci silné říše do

¹⁰⁶ PERICA, V.: *Uloga crkava*, s. 203–204.

¹⁰⁷ Budeme se podrobněji zabývat pouze srbským prostředím, ačkoliv tento jev, podobně intenzivní, paralelně existoval i v prostředí chorvatském. Viz PERICA, V.: *Uloga crkava*, s. 203–223. U jiných jugoslávských národů obdobné mýty, pokud vůbec jsou, nedosáhly takového vývojového stupně jako v Srbsku a Chorvatsku.

¹⁰⁸ O využívání mýtů např. ve vědecko-akademickém prostředí viz ANTIĆ, Ana: *Evolucija i uloga tri kompleksa istorijskih mitova u srpskom akademskom i javnom mnjenju u poslednjih deset godina*. In: *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo 2003, s. 259–290; dostupné na: http://www.iis.unsa.ba/posebna/mitovi/mitovi_antice.htm.

jednotlivých panství. Do té doby jen hypotetické osmanské nebezpečí se záhy stalo skutečností. V roce 1371 se odehrála pro Osmanskou říši první vítězná bitva proti srbské šlechtě, v historii známá jako bitva na řece Marici.

Centrální srbské oblasti, které byly tradičně těžištěm Nemanjićského státu, tehdy ovládal kníže Lazar Hrebeljanović. Na tomto území, rozkládajícím se na severu po Dunaj (s výjimkou Bělehradu a pevnosti Golubac), na severozápadě po Drinu a Sávu a zahrnující Pomoraví a část oblasti Kosova,¹⁰⁹ se nacházela významná střediska srbské pravoslavné církve, jakými byly klášter Studenica či Žiča, nebo sídlo srbského patriarchátu v Peči.

V nejvýznamnější bitvě v srbské historii, bitvě na Kosově poli, se vojevůdcem Srbů a jejich spojenců stal právě Kníže Lazar. Bitva mezi tureckým a srbským spojeneckým vojskem se odehrála na den sv. Víta (tzv. Vidovdan) 28. června roku 1389. Turecké vojsko vedl samotný sultán Murad I. Spolu s vojskem Lazara Hrebeljanoviće, jež zaujalo středovou pozici, bojovalo na srbské straně vojsko Vuka Brankoviće, bosenské vojsko krále Tvrtka I. Kotromaniće, oddíly Bulharů a Albánců.

O Kosovské bitvě přímá svědectví neexistují. Údaje o počtu bojovníků se v různých zdrojích rozcházejí. Dodnes není znám ani průběh, ba dokonce ani výsledek bitvy. Víme však, že oba vladaři zahynuli. Murada měl lstí zavraždit srbský bojovník Miloš Obilić (Kobilić), údajně jeden ze zeťů knížete Lazara,¹¹⁰ zatímco kníže Lazar byl v průběhu bitvy, nebo krátce po ní Turky zajat a popraven.¹¹¹ Ať již bitva skončila nerozhodným výsledkem, či porážkou srbského vojska, a jakkoliv znamenala pro srbský stát určitá omezení, definitivní konec srbské samostatnosti po bitvě nenastal.¹¹² Přesto je

¹⁰⁹ HAVLÍKOVÁ, Lubomíra: *Nástup Osmanů a úpadek srbského středověkého státu*. In: *Dějiny Srbska*. Praha 2004, s. 94.

¹¹⁰ Předtím, než zvěst o smrti sultána stačila ochromit osmanské vojsko, se velení ujal Muradův nevlastní syn Bajezid I., který se předtím zbavil možného konkurenta, svého bratra Jakuba.

¹¹¹ Lazarovy ostatky byly pochovány v metropolitním kostele v kosovské Prištině, odkud byly v letech 1390/1391 přeneseny do kláštera Ravanica, který nechal postavit ještě za svého života samotný Lazar jako svou zádušní svatyni. Tři roky po pohřbení Lazarových ostatků bylo zjištěno, že se ostatky přirozeně nerozložily a církev je prohlásila posvátnými.

V roce 1690 po osmanské ofenzivě prchalo společně s ustupujícím habsburským vojskem z jižních srbských oblast také srbské obyvatelstvo, které ze strachu z turecké odvety následovalo patriarchu Arsenije III. Černojeviće a usadilo se na území habsburské monarchie. Mniši z kláštera Ravanica s sebou nesli také posvátné ostatky knížete Lazara. Přes Bělehrad se i s ostatky dostali do uherského Szent Endre, aby se v roce 1697 usídlili ve zpuštěném fruškogorském klášteře Vrdnik. Tomuto klášteru se od té doby říká Ravanica.

Během Druhé světové války, kdy se území Sremu stalo součástí Nezávislého státu Chorvatsko, mniši přenesli ostatky do Bělehradského kapitulního chrámu. V roce 1954 Posvátný archijerejský sněm SPC vydal usnesení o přenesení Lazarových ostatků do původní Ravanice, což bylo uskutečněno o mnoho let později, u příležitosti oslav 600. výročí Kosovské bitvy, v roce 1989.

¹¹² Srbskému knížectví, které se po Kosovském boji stalo tureckým vazalem, vládla vdova po Lazarovi, kněžna Milica. Po dovršení plnoletosti v roce 1393 vládu převzal jejich společný syn Štěpán Lazarević. Ten v roce 1402 získal titul despota. Definitivní konec srbského středověkého státu nastal až po pádu

však tato událost v srbské historii označována za její nejdůležitější moment a je považována za „národní tragédii“.

Brzy poté, v roce 1392, vzniklo svědectví o Kosovské bitvě – tzv. *Historické slovo o knížeti Lazarovi* (*Povesno slovo o knezu Lazaru*), sepsané patriarchou Danilem III.,¹¹³ které se záhy stalo základem pro zrod srbské kosovské legendy,¹¹⁴ jež je dodnes zachována v bohaté lidové epice¹¹⁵ a také v církevní tradici. Podle textu Danila III. kníže již předtím, než se bitva odehrála, předpokládal na základě značné turecké početní převahy svoji porážku.¹¹⁶ Přesto se však rozhodl vstoupit do boje a hrdinsky zemřít.

Vzniklá kosovská legenda definitivně rozmělnila jasný obraz o skutečných historických okolnostech bitvy. Pověst, jež v sobě obsahovala motivy mučednictví, sebeobětování, hrdinství nebo zrady, byla později dotvářena různými autory¹¹⁷ a postupem času získala mytologický charakter. V samotném kosovském mýtu je obsaženo několik dalších rovněž důležitých mýtů, jakým je i tzv. mýtus o martýriu, který je postaven na myšlence kolektivního mučednictví srbského národa. Činům panovníků a s nimi i celému národu, je přiřknut hrdinský charakter a nejednou je jim přidán význam v daleko širším civilizačně-kulturním kontextu.¹¹⁸ Kosovská bitva tak bývá interpretována jako bitva, v níž se srbský národ, vedený knížetem Lazarem, vědomě obětuje za celou křesťanskou Evropu. Lazarův počín je tlumočen jako

Smedereva v roce 1459.

¹¹³ *Slovo*, jež se vyznačuje jistými hagiografickými rysy, především pojednává o Lazarově životě. Kníže Lazar, který si zasazením o usmíření srbského a cařihradského patriarchátu zajistil trvalou přízeň církevních kruhů, v tomto *Slovu* byl zobrazen téměř jako světec.

¹¹⁴ Nezávisle na srbské legendě existuje i turecká kosovská legenda, jež kosovský boj velebí jako událost, jež umožnila tureckou expanzi do Evropy. ZIROJEVIĆ, Olga: *Kosovo u kolektivnom pamćenju*. In: SSR, s. 204.

¹¹⁵ Nejvýznamnější sběratel velmi hodnotné srbské lidové epiky (a lidové ústní tvorby vůbec) Vuk Stefanović Karadžić jako první provedl úplnou systematizaci srbských epických písní, rozděliv je do jednotlivých cyklů. Centrální místo v tomto systému zaujímá kosovský cyklus, v němž se však o samotné bitvě hovoří jen okrajově. Podrobně jsou znázorněny okolnosti před a po bitvě. Ústředními postavami jsou kníže Lazar a Miloš Obilić a také „zrádce“ Vuk Branković, jehož „zrada“ není historicky prokázána. Epické písně, které byly po staletí přetvářené a měněné, nelze považovat za spolehlivý historický zdroj.

¹¹⁶ Jak bylo uvedeno, počet vojáků na obou stranách není znám. V dobových pramenech se setkáváme s nejrozumnějšími údaji; tak např. neznámý florentský kronikář uvádí, že Muradovo vojsko čítalo 140 000 bojovníků, jiný zdroj mluví o 100 000 srbských a o 300 000 osmanských bojovníků, atd. Navíc prameny obou zúčastněných stran často dle potřeby přidávaly či ubíraly. HAVLÍKOVÁ, L.: cit. d., s. 97–98.

¹¹⁷ Např. *Pečský letopis* z roku 1402 se o motivu zrady, jež byl legendou považován za klíčovou příčinu srbské prohry, zmiňuje pouze jako o možnosti, aby koncem 15. stol. Konstantin Mihailović z Ostrovice ve svých memoárech, známých jako *Janičářovy vzpomínky či kronika turecká*, motiv zrady přiřknul skupině lidí. Mauro Orbini, dubrovnický opat, ve svém díle *Království Slovanů (Il regno degli Slavi. Pesaro 1601)* podal již celistvější obraz kosovské legendy i s rozpracovanými klíčovými motivy. Motiv zrady byl zde vůbec poprvé přisouzen Vuku Branković. S již definitivní podobou kosovské legendy se setkáváme v díle anonymního černohorského autora známém jako *Pověst o boji kosovském*. ZIROJEVIĆ, O.: *Kosovo u kolektivnom pamćenju*. In: SSR, s. 204–205.

¹¹⁸ PERICA, V.: *Uloga crkava*, s. 203–204.

rozhodnutí vzdát se pozemského a zvolit „*království nebeské*“¹¹⁹. Díky tomuto „*kosovskému rozhodnutí*“ se Srbové, ač fyzicky poražení, stávají morálními vítězi.¹²⁰ Kníže Lazar byl díky své volbě prohlášen mučedníkem a stal se součástí kultu svatých panovníků.

Pro lepší pochopení významu, který je Kosovu Srby přičítán, připomeňme i další závažné skutečnosti. Na Kosovu ležící město Peć bylo od poloviny 13. století církevním administrativním centrem, nejdříve sídlem arcibiskupství, později i srbského patriarchátu. Kosovo se takto stalo prostorem zvláštní důležitosti nejen pro srbskou církev, ale rovněž pro srbský národ – stalo se symbolem moci a kontinuity srbské státnosti. Později, během turecké nadvlády, kdy srbský stát prakticky neexistoval, patriarchát zastoupil chybějící světskou autoritu. V roce 1690, když proběhlo tzv. velké stěhování Srbů z jižních srbských oblastí, zároveň s prchajícím obyvatelstvem oblast Kosova a své sídlo opustil i srbský patriarcha Arsenije III. Černojević. Do opuštěných míst začali přicházet Albánci, do té doby obývající spíše horské oblasti, kteří se během několika staletí na Kosovu stali převládajícím prvkem. Srbská pravoslavná církev však vzpomínku na středověký srbský stát a Kosovo, jako srdce tohoto státu, dále po staletí uctívala jako největší svátost. „*Kosovská přísaha*“ (*kosovski zavet*), související s „*kosovským rozhodnutím*“ knížete Lazara, Srbům ukládala, aby ztracené Kosovo v budoucnu osvobodili a navrátili mu srbský ráz. Albánci, jako národ islámského vyznání a jako převažující element na Kosovu, byli identifikováni s odvěkými nepřáteli – Turky, jimž bylo třeba se pomstít za kdysi ztracený stát. Takováto interpretace kosovského mýtu dávala Srbům plné historické právo Kosovo si nárokovat.

Jasenovacký mýtus

V bližší minulosti se mýtus o martýriu srbského národa, ač fundamentálně zůstal stejný, objevil v poněkud pozměněné podobě, a to jako podstata jasenovackého mýtu.

Rovněž jasenovacký mýtus vznikl na základě skutečné historické události, na základě utrpení vězňů v největším koncentračním táboře Nezávislého státu Chorvatsko

¹¹⁹ Lazarova volba nebeského království, tzv. *kosovské rozhodnutí*, se stalo jedním z nejdůležitějších momentů historie srbského národa, který „*rozhodujícím způsobem ovlivňoval jeho chování v klíčových okamžicích srbské historie*“. JEVTIĆ, A.: *Kosovsko opredeljenje za carstvo nebesko u istorijskoj sudbini srpskoga naroda*. In: *Sveti knez Lazar. Spomenica o šestoj stogodišnjici kosovskog boja 1389–1989*. Beograd 1989, s. 25; citováno podle ŠTĚPÁNEK, V.: *Osidla etnofiletismu*, s. 127.

¹²⁰ ŠTĚPÁNEK, V.: *Osidla etnofiletismu*, s. 126–127.

v Jasenovaci. Brutalitu ustašovských zločinů ani skutečnost, že v Jasenovaci bylo surově zabito mnoho nevinných osob, zejména srbské národní příslušnosti, nelze zpochybňovat. To, co je v souvislosti s Jasenovacem mytické, je objasnění příčin a okolností, kvůli kterým se Jasenovac odehrál. V minulosti došlo k přehnanému zdůrazňování náboženských příčin této tragické události – náboženská příslušnost, jako jeden ze zásadních rozdílových rysů mezi Chorvaty a Srby,¹²¹ bývala označována za hlavní důvod k plánované masové likvidaci pravoslavného srbského národa,¹²² aniž by se přihlíželo k dalším závažným historickým okolnostem. Katolická církev je zpravidla označována za jednoho z iniciátorů ustašovské protipravoslavné politiky. V důsledku toho dochází k demonizaci celého národa (chorvatského) a celé církevní organizace (římskokatolické), zatímco je straně obětí kladena svatozář mučedníka a světce.¹²³ Takovéto schematické vykládání jasenovacké tragédie bylo obsaženo i v publikaci, kterou SPC vydala v roce 1943 v Chicagu.¹²⁴ Kniha vyzývala americkou a kanadskou veřejnost k poskytnutí pomoci jak SPC, tak četnickému hnutí generála Dragoljuba Mihailoviće, které bylo prezentováno jako jediný ochránce Srbů před ustašovskými zločiny a jako jediný bojovník proti německé okupaci. O partizánském hnutí odporu, v jehož čele stál Josip Broz Tito a komunistická strana, se kniha logicky zmiňuje pouze v negativním významu.

Na konstruování jasenovackého mýtu měl nejvíce zásluh vладыka žičský Nikolaj Velimirović, od druhé světové války působící v exilu. Do konce svého života Velimirović údajně pracoval na vytváření kultu srbských novomučedníků, jimiž byli

¹²¹ Teorii, na základě které je společný jazyk nejsilnějším pojítkem příslušníků jednoho národa, lze v případě Srbů a Chorvatů jen stěží uplatnit. Srbština a chorvatština, geneticky velmi příbuzné jazyky, které v určité době představovaly dvojí varianty téhož, leč uměle vytvořeného jazyka, jsou si natolik blízké, že se nestaly dostačujícím kritériem pro rozlišení těchto dvou národů (do téže pozice lze zařadit rovněž bosenštinu a černohorštinu). Roli klíčového rozlišovacího znaku tak na sebe přebrala náboženská příslušnost. Neznamenalo to však, že konfesní kritérium bylo definitivním znakem etnické odlišnosti. Někteří srbští či chorvatští badatelé dodnes neuznávají etnickou svébytnost Bosňanů. Nekompromisně je označují za své soukmenovce, kteří v minulosti byli nuceni konvertovat k islámu. V srbské historiografii není neobvyklá teze, že rovněž Chorvaté jsou etnickými Srby katolického vyznání. Jako důkaz tohoto tvrzení často uvádějí historický příklad, kdy se Dubrovničtí katolíci v polovině 19. století pod nátlakem propagandy ztotožnili se srbskou národní ideologií a začali se hlásit k srbství. Viz BANAC, Ivo: *Vjersko „pravilo“ i Dubrovačka iznimka: geneza dubrovačkog kruga „Srba katolika“*. In: *Raspad Jugoslavije: Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*. Zagreb 2001, s. 67–113.

¹²² Jasenovac je, pokud jde o etnickou a náboženskou příslušnost obětí, často Srby neprávem přivlastňován. Nelze opomínat nezanedbatelné oběti příslušníky jiných národů (Židé, Romové, atd.), nebo ty, jež se staly obětmi Jasenovace kvůli svému antifašistickému přesvědčení. PERICA, V.: *Uloga crkava*, s. 209.

¹²³ Tamtéž.

¹²⁴ *Martyrdom of the Serbs. Persecutions of the Serbian Orthodox Church and Massacre of the Serbian People. Documents and Reports of the Trustworthy United Nations and of Eyewitnesses*. Prepared and Issued by the Serbian Eastern Orthodox Diocese for the United States of America and Canada. Chicago 1943.

oběti Jasenovace, ustašovství a komunizmu.¹²⁵ Od patriarchátu v Bělehradě Velimirović požadoval, aby přestal politicky taktizovat s komunistickou vládou, aby v Jasenovaci zahájil komemorační slavnosti, aby obnovil jasenovacký parochiální kostel a na neposledním místě požadoval kanonizaci některých kněží a věřících zabitých ustašovci. Archijerejský sněm SPC tyto Velimirovićovi návrhy přijal v 60. letech, neměl však odvahu je uskutečnit před Titovou smrtí.

Vývoj jasenovackého mýtu rovněž ovlivnily události, které se odehrály v Chorvatsku po druhé světové válce. Ihned po příchodu do čela nově vzniklé socialistické Jugoslávie, zahájila komunistická vláda „vyřizování účtů“ s lidmi spjatými s NDH, často dokonce i bez soudu. Byly popraveny tisíce osob, mezi kterými bylo několik stovek katolických kněží. Nejznámější obětí komunistické odvety se stal záhřebský arcibiskup Alojzije Stepinac. Na podzim roku 1946 se konal pochybný proces, v němž byl Stepinac souzen za styky s ustašovci. Arcibiskup Stepinac, který svým počínáním a zejména tzv. *pastýřským dopisem*, ve kterém ostře napadl novou komunistickou moc a proces tak částečně vyvolal sám, byl nakonec uznán vinným. Proces však spíše než Římskokatolické církvi uškodil samotným komunistům. Navíc, hrál na ruku jak chorvatskému, tak srbskému nacionalismu. Chorvatský nacionalismus a církve získaly nového mučedníka, zatímco srbští nacionalisté a SPC získali nový argument, který měl stvrzovat jejich teorii o podpoře poskytované ustašovskému režimu ŘKC a Vatikánem.¹²⁶ Chorvatskou odpovědí na Jasenovacký mýtus se stal kult kardinála Alojzije Stepince.¹²⁷

Jasenovacký mýtus, podobně jako mýtus kosovský, byl naléhavě aktualizován v předvečer jugoslávských válek.¹²⁸ V roce 1990 požádal církevní sněm SPC kompetentní úřady o povolení exhumace a důstojné pochování ostatků jasenovackých obětí a také dalších ustašovských obětí, jež byly často házeny do krasových propastí v oblastech Chorvatska a Hercegoviny.

¹²⁵ PERICA, V.: *Uloga crkava*, s. 212.

¹²⁶ Tamtéž, s. 214–217.

¹²⁷ Kardinál Alojzije Stepinac byl kanonizován v roce 1998.

¹²⁸ Během 80. let církevní tisk pravidelně připomínal srbské utrpení v NDH. Viz např. *Kompleks logora za uništavanje ljudi*. Pravoslavljje, č. 420, 1984, s. 8.

Kosovský mýtus: objekt zneužívání – nástroj moci

Během 80. let byly v časopise srbského patriarchátu *Pravoslavlje* vydávány archivní dokumenty sepsané historiky a jinými povolanými osobami, které měly dosvědčit zločiny, jež byly páčány nad Srby v Starém Srbsku během 19. století.¹²⁹ Kosovskou problematikou se zabývalo rovněž Sdružení spisovatelů Srbska na svých třídních besedách v březnu 1986.¹³⁰ Na těchto setkáních byla oficiálně podpořena petice kosovských Srbů. Podporu podepsalo 212 srbských intelektuálů, mezi nimi i Atanasije Jevtić a Amfilohije Radović.¹³¹

V roce 1987 zaujal ústřední pozici na politickém výsluní Srbska Slobodan Milošević. Dne 25. dubna roku 1987 se udála, z historického pohledu významná, návštěva Slobodana Miloševiče v obci Kosovo Polje, která se v důsledku náhodně vyslovené věty k srbským kosovským demonstrantům „*Nikdo vás nesmí bít!*“ stala zlomovým momentem v jeho politické kariéře.¹³² Ač nikdy nebyl „uvědomělým“ nacionalistou,¹³³ Milošević začal od této chvíle vystupovat jako obhájce srbských národních zájmů, což ospravedlňovalo jeho pokus o uskutečnění projektu Velkého Srbska. Jednoduše řečeno, využil srbského nacionalismu k upevnění své vlastní mocenské pozice. Právě politické angažování v kosovské otázce mu zajistilo alespoň dočasně sympatie některých hodnostářů SPC. Někteří renomovaní autoři zabývající se analýzou srbské církve tvrdí, že SPC dokonce sehrála jednu z klíčových rolí v přivádění Miloševiče k moci. V roce 1989, kdy socialismus definitivně krachoval, komunisté v Jugoslávii ztratili ideologii, o kterou se mohli opírat. V tu dobu jim církev nabídla zmíněné floskule, „na které davy slyšely“.¹³⁴

¹²⁹ Např. dopis Branislava Nušiče, toho času vicekonzula Království Srbska v Prištině, z roku 1895. *Arbanaški zulumi*. *Pravoslavlje*, č. 453, 1986, s. 10. O „arnautské tyranii“ vypovídá rovněž svědectví jistého Srbina Sbrinoviće (pseud.) *Zločin, nasilja i pljačke u 1890*. *Pravoslavlje*, č. 464, 1986, s. 10. V roce 1990 pak vyšla publikace, která měla dosvědčovat zločiny, kterých se Albánci dopustili na Srbech v období od začátku druhé světové války až po rok 1990. Zatímco je období do roku 1988 popsáno stručně, publikace podává podrobný popis albánských zločinů nad Srby od roku 1998 až 1990. Svědectví různých lidí jsou provázena stereotypními komentáři o utrpení srbského národa či tvrzením o existenci odvěké albánské patologické nenávisti vůči Srbům. JEVTIĆ, Atanasije: *Stradanje Srba na Kosovu i Metohiji od 1941–1990*. Priština 1990.

¹³⁰ V lednu 1985 se Atanasije Jevtić, Irinej Bulović a Amfilohije Radović stali členy Sdružení spisovatelů Srbska.

¹³¹ RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*. In: *SSR*, s. 271–272.

¹³² Více viz ŠTĚPÁNEK, V.: *Nikdo vás nesmí bít...* In: *Slavista s duší básníka*. Brno 2005, s. 210–218.

¹³³ Stereotypní označení Miloševiče za nacionalistu, patří k řadě dalších tzv. Miloševičevských mýtů. Viz ŠTĚPÁNEK, V.: *Mýty kolem Slobodana Miloševiče*. Navýchod (Praha) 2006, roč. 6, č. 1, s. 9–11.

¹³⁴ Analytik SPC Mirko Djordjević dokonce upozorňuje na některé z prvních Miloševičových řečnických projevů, ve kterých jsou lehce rozpoznatelné myšlenky Nikolaje Velimiroviće a Justina Popoviće, které, aniž by mu je někdo předem přichystal, mohl jako stranický aparátník jen stěží znát. Viz DJORDJEVIĆ, Mirko: *Aggiornamento*. In: LUKIĆ, Svetlana – VUKOVIĆ, Svetlana (ed.): *Peščanik FM 3*, s. 99.

Od července roku 1988 do března 1989 se odehrála Miloševićova tzv. protibyrokratická revoluce, v rámci které byla v celém Srbsku organizována masová shromáždění, „*mitinky pravdy*“. Konečným důsledkem (a rovněž cílem) této „revoluce“ bylo zrušení politické autonomie dvou srbských oblastí, Vojvodiny a Kosova,¹³⁵ jejichž vedení bylo záhy obsazeno Miloševićovými přísluhovači. Milošević, který ve svých rukou zároveň držel mocenské otěže Srbska, Černé Hory, Vojvodiny a Kosova, se stal nejmocnějším člověkem Jugoslávie.¹³⁶

V srbské církvi tou dobou probíhaly horlivé přípravy na blížící se oslavy šestistého výročí Kosovské bitvy. Za daných okolností byly tyto oslavy výjimečně důležité. Oslavy byly zahájeny v roce 1988, kdy církev zorganizovala jednorozhodnutí putování posvátných ostatků knížete Lazara z kláštera Ravanica přes „srbské země“ – zvonicko-tuzlanskou (nacházející se v multietnické Bosně¹³⁷), šabacko-valjevskou, šumadijskou a žičskou eparchii do kosovského kláštera Gračanica. V poselství, které u příležitosti vítání posvátných ostatků knížete Lazara vydal episkop šabacko-valjevský Jovan, se poprvé objevuje později hojně používaný termín „*nebeské Srbsko*“.¹³⁸ Kulminací procesí se stala megalomanská slavnost, jež se odehrála 28. června 1989 na Gazi Mestanu,¹³⁹ kde se dle zpráv bělehradského tisku shromáždilo asi milión Srbů.¹⁴⁰ Při této příležitosti k lidu hovořil i Slobodan Milošević. Zdůraznil srbskou nesvornost před 600 lety, kvůli níž Srbsko přišlo o Kosovo, poukázal na nesvornost srbských politiků, která vyvolala úpadek a ponížení Srbska v Jugoslávii. Právě proto „*o šest staletí později opět bojujeme a další boje očekáváme. Ty sice nejsou ozbrojené, avšak ani takové nelze vyloučit.*“¹⁴¹ Setkání bylo rovněž vyvrcholením Miloševićovy „protibyrokratické“ revoluce – v té chvíli mu téměř celý srbský národ zbožně stál u nohou. Hlavní bohoslužby v klášteři Gračanica se však Milošević nezúčastnil. Bez ohledu na pozdější náznaky změn jeho vztah k náboženství zůstal i nadále indiferentní.¹⁴²

¹³⁵ Bez ohledu na to, že podle ústavních dodatků schválených 28. března 1989, byly autonomní oblasti zachovány, de facto však ztratily pravomoci, které získaly na základě ústavy z roku 1974 a které z nich dělaly plnoprávné konstitutivní členy federace.

¹³⁶ Zevrubně o „antibyrokratické“ revoluci pojednává ŠTĚPÁNEK, V.: „*Antibyrokratická*“ revoluce v Srbsku v letech 1988–1989. SPFFBU, C 52, Brno 2005, s. 191–224.

¹³⁷ Tam tyto události byly chápány jako manifestace srbského nacionalizmu.

¹³⁸ RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 278.

¹³⁹ Gazi Mestan – bojiště, na němž se odehrála Kosovská bitva.

¹⁴⁰ Srbské zdroje uvádějí neuvěřitelný milión až dva milióny přítomných, tisková agentura Reuters mluví o 300 tisících návštěvnících; uvedeno podle: TOMANIĆ, Milorad: *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd 2001, s. 22.

¹⁴¹ Citováno podle: ZIROJEVIĆ, O.: *Kosovo u kolektivnom pamćenju*. In: SSR, s. 229.

¹⁴² Celkově byl vztah Slobodana Miloševiče k církvi nejednoznačný. V roce 1991 navštívili nejvyšší státní představitelé včetně Miloševiče klášter Chilandar na Svaté Hoře athoské. Tuto událost komentoval

Církevně-národní programy

Koncem 80. a začátkem 90. let se v Srbsku objevila řada národních programů, ve kterých významné místo zaujímal i otázka církve a náboženství. Podobným byl i *Návrh srbského církevně-národního programu (Predlog srpskog crkvenonacionalnog programa)*, který vyšel na Vidovdan 1989 v časopise šabacko-valjevské eparchie *Glas crkve* a ve kterém se od politického vedení Srbska žádá navrácení takového postavení církve, které jí bylo neprávem a násilně odebráno. Přestože se autor *Návrhu* snažil distancovat od jakéhokoliv společenskopolitického režimu či politické strany, zdůraznil, že církev nemůže být zcela apolitická.¹⁴³ Akcentuje staletou úlohu církve jako nejstabilnějšího stožáru srbského národa vznesl požadavky na uznání SPC za vůdčí národní instituci, na vrácení státem zkonfiskovaného církevního majetku atd.¹⁴⁴ V roce 1991 vyšel ve vánočním vydání stejného časopisu další text, církevně-národní program profesora bělehradské Teologické fakulty Mitra Miljanoviće, ve kterém autor zmínil potřebu, aby SPC měla jednotný patriotický národní program. V tom by nutně byly obsaženy i otázky národní historie Srbů, otázka Kosova, druhé světové války, obzvlášť pak památka na koncentrační tábor Jasenovac, památka na první světovou válku, národní kultura, společenský status a historická role SPC, systém hodnot srbského národa, kult a status kostelů zasvěcených svatému Sávovi, zakladateli SPC.¹⁴⁵

Miloševićův ministr náboženství Dragan Dragojlović, přičemž vysvětloval, že on, Milošević a další, kdo věřili v komunistickou utopii a Titovou myšlenku bratrství a jednoty jugoslávských národů, byli dlouho oslepováni lživou ideologií, kterou však konečně prohlédli. Dragojlović, dřívější komunistický funkcionář, se později přiklonil k etnonacionalistické ideologii. PERICA, V.: *Balkanski idoli*. II., s. 19–20.

¹⁴³ *Glas crkve* (Šabac), č. 3, 1989; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 282.

¹⁴⁴ Viz PERICA, V.: cit. d. II., s. 21–22.

¹⁴⁵ MILJANOVIĆ, Mitar: *SPC i nacionalno pitanje*. *Glas crkve* (Šabac), č. 1, 1991, s. 61–69; uvedeno podle PERICA, V.: cit. d. II., s. 22–23.

První demokratické volby

Brzy na to, co v lednu roku 1990 došlo na XIV. sjezdu v řadách Svazu komunistů Jugoslávie k roztržce, se v jugoslávských republikách odehrály první pluralitní volby. Sílící vliv předních náboženských institucí se stal dostačujícím důvodem, aby odstartoval zápas mezi jednotlivými politickými stranami o získání sympatií církví. V důsledku toho se v předvolebním období otázka náboženství a vztahu k církvi stala důležitým bodem politických programů téměř všech politických stran.

Na rozdíl od Chorvatska a Bosny a Hercegoviny, kde se podpora kléru výrazně podepsala na volebních výsledcích, v Srbsku a Černé Hoře zůstal Milošević u moci i bez výraznější podpory Srbské pravoslavné církve.

První polovina roku 1990 představovala vrchol idylických vztahů mezi SPC a Slobodanem Miloševićem, které předznamenala společná účast na zmíněných oslavách výročí kosovské bitvy na Gazi Mestanu v roce 1989. Poprvé od druhé světové války se oslavy církevních svátků staly veřejnou, masovou záležitostí, kterým dokonce i státní média věnovala zvláštní pozornost. Deník *Politika*¹⁴⁶ informoval, že srbská delegace popřála k vánočním svátkům patriarchovi Germanovi ležícímu v nemocnici. Vánoční bohoslužba v témže roce byla vysílána státní televizí. Jarní velikonoční svátky byly oslaveny společně se slavnostním otevřením chrámu Svatého Sávy.¹⁴⁷ Tyto události byly církví euforicky označovány za návrat srbského národa ke své kultuře, návrat k víře, historii, jazyku a církvi.¹⁴⁸

V květnu téhož roku, na řádném zasedání Posvátného archijerejského sněmu, které se konalo v Peči a jemuž předsedal metropolita Jovan, zastupující nemocného Germana, byl pozdraven návrat svobody do země. Jako narážku na evidentní politické angažování některých církevních hodnostářů sněm připomněl, že by církev neměla mít úděl v politice, nýbrž by se měla chopit role ochránce jednoty v srbském národě, která právě prožívala své obrození.¹⁴⁹

V červnu 1990 členové synodu (metropolita záhřebsko-lublaňský Jovan, episkop žičský Stefan, episkop šumadijský Sáva, nišský Irinej a sremský Vasilije) navštívili

¹⁴⁶ Deník *Politika* měl od konce osmdesátých let pod kontrolou Milošević. Nejstarší deník v Srbsku (první číslo vyšlo již začátkem roku 1904) se tak dostal do služeb Miloševićovy nacionalistické politiky a podílel se na vytváření kultu jeho osoby jako „nového vůdce“. Viz NENADOVIĆ, Aleksandar: „*Politika*“ u nacionalističkoj oluji. In: *SSR*, s. 583–609.

¹⁴⁷ O chrámu sv. Sávy, jakožto novém symbolu srbského nacionalizmu viz s. 18, pozn. 33 této práce.

¹⁴⁸ TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 24

¹⁴⁹ Tamtéž, s. 25.

Slobodana Miloševiče, tehdejšího předsedu předsednictva SR Srbska. V časopise *Pravoslavlje* záhy na to vyšla zpráva, ve které je setkání s „prvním člověkem nového Srbska“ s nadšením přijato jako svědectví konce „těžkého a nehezkého období v životě SPC“.¹⁵⁰ Toto stanovisko však nesdíleli všichni hodnostáři SPC, což se projevilo zanedlouho, kdy se proti nově vzniklé Miloševićově Socialistické straně Srbska (SPS)¹⁵¹ obrátila většina prominentních hodnostářů SPC. Mezi nimi se nejhlasitějším kritikem Miloševiče stal Atanasije Jevtić, děkan Teologické fakulty.¹⁵²

Milošević však měl i své stálé zastánce, a to v osobě záhřebsko-lublaňského metropolity Jovana, v té době zastupujícího nemocného patriarchu, a také v osobě episkopa banátského Amfilohije Radoviće, jenž se v rozhovorech pro tisk o Miloševićovi vyjadřoval zpravidla kladně. Oba zmínění se stali Miloševićovou nadějí pro získání kontroly nad činností SPC. Sázel na jejich úspěch v nadcházejících volbách na post nového srbského patriarchy.¹⁵³ Naděje však zklamaly a za nového patriarchu byl 1. prosince 1990, na mimořádném zasedání Posvátného sněmu SPC, jež se konalo od 30. listopadu do 6. prosince, zvolen vladyka raško-prizrenský Pavel.¹⁵⁴ Při téže příležitosti byl vikářský episkop moravický Irinej Bulović zvolen episkopem bačským a tehdejší episkop banátský Amfilohije Radović byl zvolen metropolitou černohorsko-přímořským. Následujícího roku byli episkopy jmenováni archimandrita Artemije Radosavljević, jenž se stal novým episkopem raško-prizrenským, zatímco Atanasije Jevtić, děkan Teologické fakulty v Bělehradě, byl zvolen episkopem banátským.¹⁵⁵

¹⁵⁰ *Pravoslavlje* (Beograd), č. 559, 1990; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 286.

¹⁵¹ SPS (Socijalistička Partija Srbije) vznikla 17. července 1990, a to sjednocením Svazu komunistů Srbska (SKS) a Socialistického svazu pracovního lidu Srbska (SSRNS). Předsedou nové strany se stal Milošević.

¹⁵² Ačkoliv Jevtić později vystupoval jako odvěký odpůrce Miloševiče a jeho režimu a označoval se za proroka, který již ze začátku tvrdil, že Milošević je jen zrádce srbského národa („*Já jsem byl prorok dávno, hned jak se ten tyran dostal k moci, říkal jsem, a nevěřili mi, tak jako mi nebudou pravděpodobně věřit ani teď, ale je to tak: Milošević je srbský zrádce, který nás zradil a zaprodal a který nás i nadále zaprodává...*“; Svetigora (Cetinje), č. 52–53, 1996; citováno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici i politika u Crkvi*. In: *Srpska elita*. Beograd 2001, s. 43.) nebylo tomu tak. Například 19. listopadu 1988, kdy se v rámci Miloševićovy „revoluce“ odehrál „*mitink všech mitinků*“ na prostranství mezi soutokem Sávy a Dunaje, známém jako Ušće (ústí), na němž Milošević před údajným miliónem lidí (objektivnější zdroje však mluví o několika stovkách tisíců návštěvníků) řekl, že Kosovo zůstane v Srbsku byl mezi přítomnými i Atanasije Jevtić, tehdejší profesor Teologické fakulty, který s sebou dokonce přivedl i své studenty. V srpnu 1989 v rozhovoru pro časopis *Duga* Jevtić děkoval Miloševićovi za vše, co činil pro srbský národ, máje na mysli zejména jeho angažování v kosovské otázce; TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 20.

¹⁵³ PERICA, V.: cit. d. II., s. 50–51.

¹⁵⁴ Patriarcha Pavel (občanským jménem Gojko Stojčević *1914) byl za episkopa raško-prizrenského zvolen v roce 1957. O jeho životě a dílu viz RADIĆ, R.: *Patrijarh Pavle – biografija*. Beograd 2005. Podrobnosti o volbě nového patriarchy viz TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 28–31.

¹⁵⁵ Na tomto mimořádném zasedání Posvátný archijerejský sněm rovněž vznesl své cíle pro následující období. Bylo rozhodnuto, že se příští rok (1991) bude nést v duchu padesátiletého výročí začátku druhé světové války. Zvláštní důraz měl být věnován vzpomínce na genocidu srbského národa. Sněm rovněž vyzval k pokračování v exhumacích a důstojném pochovávání ostatků ustašovských obětí. V prohlášení

Poté, co se ve Slovinsku a Chorvatsku uskutečnily první pluralitní volby, srbská opozice zesílila svůj tlak na vládu, aby konání stejných voleb povolila i v Srbsku. Dříve než k volbám došlo, vláda rafinovaně vyhlásila referendum o vyhlášení nové ústavy. Občané Srbska měli rozhodnout o tom, zda nová ústava bude přijata před, nebo po volbách. Zcela jednoznačně bylo rozhodnuto o tom, že novou ústavu vyhlásí stávající parlament. Zároveň s vyhlášením nové ústavy, 28. září 1990, byl schválen i nový volební zákon, postavený na většinovém principu, čímž bylo vítězství vládnoucí strany předem zajištěno. Výsledky voleb, konaných 9. prosince (druhé kolo 23. prosince) to jen potvrdily. Zároveň se konaly prezidentské volby, ve kterých zvítězil Slobodan Milošević.

Svoji „předvolební kampaň“ vedla také srbská církev, v níž se stále vlivnějšími stávali prozelyté, donedávna stoupenci, nyní však odpůrci Miloševiče. Dne 1. prosince 1990 v časopise *Pravoslavlje* diákon Radovan Bigović, pozdější děkan Teologické fakulty, publikoval článek, ve kterém vyzývá obyvatele Srbska, aby nevolili protagonisty stávajícího režimu, zastánce bolševizmu a titoizmu.¹⁵⁶ V témže časopise byla 15. prosince zveřejněna předvolební výzva Archijerejského sněmu k srbskému lidu (vznesena na zmíněném mimořádném zasedání), s výrazným antikomunistickým a protimiloševičovským podtextem; srbský národ byl vyzván, aby volil „*věrné Bohu a věrné svému národu*“ a ne ty, jež slibují mnohé a sledují své vlastní mocenské zájmy.¹⁵⁷ Jak již v úvodu bylo řečeno – Miloševićovi se podařilo zvítězit i přesto, že si bezprostředně před volbami nezajistil jednoznačnou podporu SPC. Vystačil si včasnými legislativními změnami a restriktivními opatřeními, s jejichž pomocí v předvolebním období minimalizoval působení opozičních stran v médiích.

Avšak situace v Chorvatsku a v Bosně a Hercegovině byla zásadně jiná. Oproti Srbsku se zde jako jeden z rozhodujících faktorů, které ovlivnily výsledky voleb, jevila podpora, kterou čelní církevní organizace poskytly jednotlivým politickým stranám. Bez ohledu na pozdní ochotu chorvatských reformačně orientovaných komunistů učinit církvi jisté ústupky jim církev svoji přízeň nevěnovala. Ani Svazu reformních sil, jehož předákem byl tehdejší svazový předseda vlády Ante Marković, ani žádné jiné

byla dále konstatována netolerance římskokatolické církve vůči SPC. V této souvislosti SPC dále zdůraznila, že ona je otevřená k dialogu i přesto, že byly ekumenické vztahy v rámci společného státu na bodě mrazu. Na konci prohlášení sněm odsoudil angažování duchovenstva v politice (ovšem pouze profesionální angažování): „*je nepřipustné každé profesionální zabývání se politikou u duchovních, a zejména jejich aktivní angažování v politických stranách.*“ *Pravoslavlje*, č. 570, 1990, s. 1.

¹⁵⁶ Článek se objevil na úvodní stránce časopisu; uvedeno podle TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 26–27.

¹⁵⁷ *Poruka Svetog arhijerejskog sabora SPC srpskom narodu povodom prvih višestranačkih izbora u Srbiji i Crnoj Gori.* *Pravoslavlje* (Beograd), č. 570, 15. 12. 1990; uvedeno podle PERICA, V.: cit. d. II., s. 51.

nenacionalistické (komunistické) politické straně se nepodařilo získat klér na svoji stranu. Volbu katolického kléru, koho podpořit, do jisté míry ovlivnily i aktivity srbské církve v Chorvatsku, které, jak se zdálo, měly za cíl jediné, a to obvinít Chorvatsko z diskriminace srbské menšiny a samotné SPC. Ta krom jiného často připomínala ustašovské zločiny, čímž přispívala k rozdmýchávání i tak silících resentimentů a k zaujímání militantního postoje srbského obyvatelstva vůči Chorvatům. Takovéto chování SPC utvrzovalo u katolického kléru, potažmo u Chorvatů samotných, údajný strach před srbskou hrozbou, prvotně vyvolaný zejména Miloševićovou velkosrbskou politikou. Chorvatský klér tak uvítal založení nacionalistického Chorvatského demokratického společenství (HDZ), v jehož čele stanul bývalý komunista a někdejší generál Jugoslávské lidové armády (JNA) Franjo Tuđman. Nadto, prostřednictvím katolického týdeníku *Glas koncila*, chorvatská církev této straně průběžně vyjadřovala svoji podporu.¹⁵⁸ V parlamentních volbách, jež se konaly v dubnu a květnu roku 1990, HDZ skutečně zvítězila a novým předsedou předsednictva, prakticky prezidentem Chorvatska, se stal Franjo Tuđman.

V Bosně a Hercegovině náboženské instituce podpořily příslušné etnonacionalistické strany. Katolický klér v BaH podpořil bosenskou větev HDZ, SPC podpořila Srbskou demokratickou stranu bosenských Srbů (SDS) a muslimské duchovenstvo Stranu demokratické akce (SDA), zejména její fundamentální křídlo.¹⁵⁹ Tyto strany pak jednoznačně vyhrály volby.

Povolební období

Ačkoliv církev, jak se zpočátku zdálo, byla ochotná spolupracovat s novým režimem,¹⁶⁰ Milošević vůči církvi zachoval rigidní postoj. Jeho neúčast na svěcení

¹⁵⁸ Více viz PERICA, V.: cit. d. II., s. 39–46.

¹⁵⁹ Tamtéž, s. 47–49.

¹⁶⁰ Soudě např. na základě patriarchovy návštěvy nově zvoleného prezidenta Slobodana Miloševiče, kterou patriarcha na vlastní žádost uskutečnil 24. prosince 1990. V té době Miloševićem kontrolována *Politika* přinesla zprávu, že patriarcha „srdečně poblahopřál“ Miloševićovi k vítězství. Dne 15. ledna 1991 ovšem patriarcha tuto zprávu v listu *Pravoslavlje* dementoval. Viz RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 288. Později tuto záležitost „vedl na pravou míru“ Atanasije Jevtić, který vysvětlil, že patriarchova návštěva měla i jiné důvody a že gratulace nebyla tak srdečná, jak ji podala média. Zprávu jednoznačně označil za politickou manipulaci (Borba (Beograd), 14–15. 3. 1992; uvedeno podle TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 33–34). Později se stane běžnou praxí, aby veřejně nejexponovanější episkopové opravovali, vysvětlovali, nebo dokonce určovali výroky a jednání patriarchy Pavla. Např. M. Tomanić vyslovil domněnku, že byl patriarchův dopis lordu Carringtonovi z roku 1991 (o němž bude později řeč) sepsán jinými episkopy. Viz TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 71.

nového patriarchy v kapitulním chrámu snad ani nebyla takovým prohřeškem. Závažnější bylo to, že Miloševićova vláda neschválila Vánoce za státní svátek a ani nestanovila den sv. Sávy za školní svátek.¹⁶¹ Vrcholem však bylo Miloševićovo nepodepsání zákona o vrácení zkonfiskovaného majetku církvi, který parlament Srbska schválil 18. dubna 1991. Nepomohly ani patriarchovy protesty adresované témuž – Národnímu parlamentu republiky Srbsko.¹⁶²

Přestože v tomto období uvnitř SPC sílila frakce, která se k Miloševićovi stavěla kriticky, církev stále neměla definitivně vyhraněný postoj vůči novému vůdci. Ještě několikrát se však ocitla v jeho bezprostřední blízkosti.

Dne 9. března 1991 byla na bělehradské Náměstí republiky opozicí svolána demonstrace proti ovládnutí elektronických médií představiteli režimu. V jejím průběhu došlo k srážkám s policií. Nové srbské vedení, spíše překvapené doposud neznámou situací, do ulic vyslalo tanky. Miloševićova strana SPS zároveň zorganizovala na novobělehradském Ušći „protidemonstrace“ na podporu vlády. K opozičním demonstrantům, ke kterým se připojilo několik tisíc studentů, 11. března promluvil patriarcha (jak se ukázalo na Miloševićův popud)¹⁶³ a fakticky je vyzval, aby se rozešli.¹⁶⁴ Demonstranti patriarchu okamžitě vypískali. Jelikož bylo zřejmé, že by církvi v tuto chvíli mohl uškodit jakýkoliv bližší vztah s Miloševićem, den na to se patriarcha demonstrantům omluvil, a to ústy Atanasije Jevtiće, který záležitost vysvětlil.¹⁶⁵

¹⁶¹ První písemná zmínka o školní oslavě dne sv. Sávy se datuje k roku 1734. Tentýž den se slavil jako školní svátek rovněž v roce 1812 v Zemunu. V roce 1823 kníže Miloš Obrenović vydal nařízení, aby den sv. Sávy byl oslavován i ve školách, což zákonem stvrdilo místodržitelství jeho syna a nástupce knížete Michala Obrenoviće v roce 1840. Sv. Sáva se stal oficiálním patronem škol a den, na který tento svátek připadá, pak školním svátkem, kterým byl až do roku 1946, kdy ho jugoslávský komunistický režim zrušil.

¹⁶² Znění dopisu Posvátného archijerejského sněmu SPC předsedovi Národního parlamentu viz *Milošević odbio Zakon o denacionalizaciji*. Pravoslavlje (Beograd), č. 580, 1991, s. 7.

¹⁶³ Dragoljub Mićunović, jeden ze zakladatelů Demokratické strany, jako očitý svědek mluví o tom, že patriarcha byl přemluven Miloševićem, aby se obrátil k demonstrantům. Podle Mićunoviće církev tímto způsobem (ať už vědomě nebo ne) pomáhala Miloševićovi v pacifikaci politické situace v zemi. Mělo tak vzniknout zdání o tom, že v zemi panuje národní jednota. Viz MIĆUNOVIĆ, Dragoljub: *Čiji je beli andjeo*. In: LUKIĆ, Svetlana — VUKOVIĆ, Svetlana, ed.: *Peščanik FM 3*, s. 148–149.

¹⁶⁴ Patriarcha děl: „Bratři a sestry, národe našich předků, přicházím z trůnu svatého Sávy, abych Vás požádal o následující: vzhledem k všeobecnému zájmu našeho národa v těchto těžkých a svízelných časech, je v zájmu našeho pokolení, abych Vás jménem církve Svatosávské, pravoslavné, požádal, aby se o těchto Vašich otázkách diskutovalo na místě, na kterém o nich lze klidně a rozumně diskutovat.“ Danas-Vikend (Beograd), 14. 4. 2000.

¹⁶⁵ Jevtić byl rovněž jediným z řad SPC, který tehdy otevřeně odsoudil Miloševiće kvůli vysílání armády proti studentům (Jevtić záměrně zdůraznil účast studentů, ačkoliv větší část demonstrujících představovali příznivci opozičních stran). Pravoslavlje (Beograd), č. 572, 576, 1991; Glas crkve (Šabac), č. 2, 1991; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 288.

Eskalace napětí

Rok 1991 se nesl v duchu církevních komemorací, které byly pořádány na památku utrpení srbského národa během druhé světové války. Mimořádný důraz byl kladen na památku obětí ustašovského režimu v NDH. Během celého roku pokračovaly na území Chorvatska a Bosny a Hercegoviny exhumace posmrtných ostatků zavražděných.¹⁶⁶ Zatímco církev takto získávala širokou veřejnou podporu srbského národa, který i přes časový odstup viktimizaci prožíval jako aktuální, glorifikace obětí v národnostně a politicky napjaté situaci, jaká panovala, byla velice nebezpečná. Lze jen stěží předpokládat, že si církev tuto skutečnost neuvědomovala.¹⁶⁷ V Chorvatsku (podle očekávání?) byly tyto komemorace od začátku chápány jako vznášení obžaloby proti chorvatskému národu.

Vztahy mezi SPC a katolickou církví v Chorvatsku zostřovala polemika mezi listem *Pravoslavlje* a jeho chorvatským pandánem – katolickým týdeníkem *Glas koncila*. I zde byly hlavním jablkem sváru zločiny v NDH.¹⁶⁸

Národnostní mobilizace se však neodehrávala pouze na popud SPC, byla vyvolávána téměř ze všech úrovní společensko-politického života. Zatímco se přední vědecké instituce odevzdaly „hledání řešení“ srbské otázky v Jugoslávii, v médiích rozbujelá šovinistická propaganda a neustálé připomínání historických traumat a křivd stále více rozeštvávaly nacionalizmem nahlolanou společnost. Volání po vytvoření etnicky homogenních států na ruinách rozpadající se federace bylo stále zřetelnější.

Poté, co se v březnu roku 1991 v Chorvatsku odehrály jedny z prvních mezinárodních ozbrojených střetů,¹⁶⁹ se útoky na novou chorvatskou vládu v srbském

¹⁶⁶ Církevní tisk o exhumacích pravidelně informoval. Viz např. *Dostojna sahrana ustaških žrtava*. Pravoslavlje, č. 573, 1991, s. 5. Soudě podle tiskových zpráv, ve kterých často nechyběly podrobné popisy způsobů, jakými byly oběti zabity, a dle mediální kampaně, která provázela tyto komemorace, se lze domnívat, že církev neměla zájem tyto záležitosti vykonat v pietním tichu. Např. do propasti v Golubniku se spustili prezident bosenskohercegovinské SDS Radovan Karadžić, člen bosenskohercegovinského předsednictva a rovněž člen SDS Nikola Koljević a dokonce Milić od Mačvy, kontroverzní srbský malíř, který si věhlas ve své vlasti vysloužil zejména svými obrazy s tematikou slavné srbské minulosti. Byl členem tzv. Srbské autochtonistické školy, která propagovala názor, že Slované, respektive Srbové, osídlovali Balkán již v době neolitu. Milić od Mačvy se rád stylizoval do podoby kněze – vždy oblečen do černého pláště připomínající kněžskou kutnu a s kněžskou holí v ruce. Se SPC býval i často spojován.

¹⁶⁷ Zavádějící je rovněž skutečnost, že se exhumace odehrávaly pouze na území Chorvatska a Hercegoviny. SPC nikdy neorganizovala exhumace na území Srbska, kde byly ostatky značného počtu obětí druhé světové války rovněž nedůstojně pochovány (a to na místech, kde se dnes nacházejí fotbalová hřiště apod.). Se začátkem jugoslávských válek však exhumace ustaly. SPC již nikdy nežádala o jejich pokračování. Viz TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 40–43. Též PERICA, V.: *Balkanski*. II., s. 79–82.

¹⁶⁸ Polemika, probíhající mezi Atanasijem Jevtićem a šéfredaktorem *Glasa koncila* Živkem Kustićem, začala v druhé polovině 80. let. Viz např. JEVIĆ, A.: *Istorija ili histerija?*. Pravoslavlje, č. 515, 1988, s. 4.

¹⁶⁹ Střet v policejní stanici v Pakraci.

církevním tisku zostřily; chorvatský stát nebyl označován jinak než jako ustašovský.¹⁷⁰ Pravoslavní episkopové chorvatských eparchií naléhavě upozorňovali na těžkou situaci srbského národa a SPC v Chorvatsku. Bouřlivé reakce vyvolaly dodatky k chorvatské ústavě z června 1991, na základě kterých se Srbové ze dne na den stali pouhou národnostní menšinou. Postoje HDZ, která pokračovala ve své protisrbské kampani, a rovněž postoje vůdců krajinských Srbů, jež ze Srbska nekriticky přejímali velkosrbskou ideologii, předem vyloučily možnost jakéhokoliv konstruktivního řešení hroící se situace.

V květnu 1991 probíhalo řádné zasedání sněmu SPC, na kterém se přednostně řešila otázka situace v Srbské autonomní oblasti Krajina¹⁷¹ a v dalších částech Chorvatska.¹⁷² Důležitým momentem tohoto zasedání bylo vysvěcení archimandrity Artemije Radosavljeviće na raškoprizrenského episkopa¹⁷³ a Atanastije Jevtiće, tehdejšího děkana Teologické fakulty, na episkopa banátského. V čele SPC tak stanuli čtyři *justinovci*,¹⁷⁴ kteří se zanedlouho stali hlavními ideologickými doktrináři SPC. Další nesmírně významnou událostí, která se odehrála v téže době a která měla pozdvihnout národní duch a jednotu, byl přenos ostatků Nikolaje Velimiroviće ze Spojených států do Srbska. Jeho dílo se společně s dílem Justina Popoviće stalo východiskem ideologického konceptu SPC osmdesátých a devadesátých let.¹⁷⁵

¹⁷⁰ Viz např. LUKIJAN, vladika slavonský: *Antisrpsko nastupanje ustaške države*. Pravoslavje (Beograd). 15. 3. 1991. Vladika Lukijan jako první explicitně vyzval srbský národ k pomstě, přičemž použil později často slýchané „oko za oko“. PERICA, V.: *Balkanski idoli*. II., s. 92.

¹⁷¹ Srbská autonomní oblast Krajina (SAO Krajina) s centrem v Kninu byla vyhlášena 21. prosince 1990, několik měsíců poté, co se chorvatští Srbové v referendu vyslovili pro získání autonomie v případě, že Chorvatsko vystoupí z Jugoslávie. SAO Krajina zahrnovala obce severní Dalmácie a Liky, ve kterých žila početná srbská menšina. V březnu 1991 SAO Krajina vyhlásila svoji nezávislost na Chorvatsku. Dne 19. prosince se tato oblast transformovala do mezinárodně neuznané Republiky srbské Krajiny, ke které se později připojily SAO západní Slavonie a SAO východní Slavonie, Baranja a západní Srem.

¹⁷² Sněm mimo jiné vyzval k pomoci uprchlíkům a upozornil Srby, aby v případě vypuknutí větších konfliktů byli „rozvázní a lidští“. Pravoslavje (Beograd), č. 581, 1991; uvedeno podle RADÍČ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 290.

¹⁷³ Byl představeným kláštera Crna Reka.

¹⁷⁴ Justinovci, neboli žáci Justina Popoviće – Amfilohije Radović, Atanasije Jevtić, Artemije Radosavljević a Irinej Bulović.

¹⁷⁵ Kolem osoby vладыky Nikolaje byl vytvořen kult, o jehož vznik se zasloužila zejména šabacko-valjevská eparchie a její časopis *Glas crkve*, který již v polovině 80. let na svých stránkách pravidelně velebil jeho osobu a dílo. Z této eparchie, jejímž episkopem byl Nikolajův synovec Jovan Velimirović, vzešla iniciativa k přenesení vладыkových ostatků do Srbska a také iniciativa k jeho kanonizaci. Přenesení ostatků, které se uskutečnilo za úřadu episkopa Lavrentije (Jovanova nástupce), bylo státními úřady povoleno v roce 1990. Podmínkou však bylo, aby tato událost nebyla prováděna většími ceremoniály a angažováním občanů. Ovšem, církevní tisk této události zajistil obrovskou publicitu, a tak na hlavní slavnosti v den pochování Nikolajevých ostatků v jeho rodné vsi byli přítomní dokonce i představitelé vládního establishmentu, včetně tehdejšího premiéra (díky čemuž o události podrobně informovala státní média), či vůdce jedné z opozičních stran Vojislav Šešelj, ale také předseda bosenskohercegovské SDS Radovan Karadžić. Více viz BYFORD, Jovan: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd 2005, s. 53–54.

Na začátku ozbrojených konfliktů v bývalé Jugoslávii a několikrát během války vyzvalo představenstvo SPC k míru. Stalo se tak např. 7. května v Sremských Karlovcích, kde se setkaly delegace SPC a ŘKC. Patriarcha Pavel společně s kardinálem Franjem Kuharićem vyzvali k míru, nenásilí a toleranci. Jejich další setkání se uskutečnilo koncem srpna téhož roku v Slavonském Brodě. Tato setkání však měla spíše rituální charakter, upřímná vůle k vzájemné spolupráci na obou stranách jednoznačně chyběla.¹⁷⁶ V případě SPC to potvrzovaly její následné kroky, které byly zcela v rozporu s proklamovanou výzvou k smíru. Nutno podotknout, že se z SPC ozývaly ojedinělé, ale skutečně nefalšované hlasy, které upozorňovaly na nebezpečí politického zneužití církve a které se důrazně stavěly proti pobídkám k ozbrojenému konfliktu. Tyto hlasy však byly přehlušeny populistickým povykem, rozléhajícím se ze všech stran.

Dne 25. června 1991 Chorvatsko a Slovinsko vyhlásily svoji nezávislost na Jugoslávii. V říjnu téhož roku patriarcha Pavel zaslal dopis lordu Carringtonovi, předsedovi Mezinárodní konference o Jugoslávii. V tomto dopise uvedl, že vzhledem k minulým genocidám (během existence NDH, pozn. M. Š.) a vzhledem k začínajícímu snad ještě horšímu utrpení Srbů v nově vyhlášeném Chorvatsku, nemohou chorvatští Srbové setrvat v rámci jakéhokoliv nezávislého Chorvatska. Patriarcha dále napsal, že srbský stát a srbský národ jsou povinni všemi dostupnými legitimními prostředky ochránit své soukmenovce; za legitimní prostředek patriarcha považoval i ozbrojenou sebeobranu.¹⁷⁷ Podobný dopis byl odeslán 4. listopadu předsedovi a účastníkům mírové konference v Haagu.

Poté, co v říjnu 1991 muslimští a chorvatští poslanci v bosenském parlamentu schválili *Memorandum o svrchovanosti Bosny a Hercegoviny* a co bosenští Srbové vyhlásili Republiku srbskou, která měla být nezávislá na sarajevské vládě, bylo nabíledni, že se ani tato oblast nevyhne krvavým srážkám.

Na jaře 1992 paravojenské oddíly Željka Ražnatoviće-Arkana společně s členy bosenské SDS zahájily útok na většinové muslimské město Zvornik. Den na to nejvyšší duchovní Islámského společenství reis-ul-ulema hadži Jakub Selimoski srbskému patriarchovi odeslal dopis, ve kterém ho o těchto útocích informoval. Psal, že Muslimové jsou zabíjeni jen proto, že jsou jiného vyznání, a samotní agresori své činy proklamují jako ochranu srbství a pravoslaví. Selimoski vyjádřil své zklamání nad tím,

¹⁷⁶ RADÍČ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 290.

¹⁷⁷ Dopis byl zveřejněn na úvodní stránce časopisu *Pravoslavlje* (1. 11. 1991). Text dopisu obsažen i v TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 65–67.

že patriarcha na tuto agresi nereagoval dříve. Patriarchova odpověď, ve které zdůraznil, že SPC učinila vše, aby k nepřátelství nedošlo a že srbský národ není viníkem konfliktu v BaH, v dané chvíli vyzněla poněkud pokrytecky. Přesto však patriarcha přiznal, že jsou i tací, kteří „obranu“ pojali násilnický a jejichž zločiny jsou odsouzeníhodné.¹⁷⁸

Bezprostředně předtím, než parlament Republiky srbské odmítl mírový plán Kontaktní skupiny,¹⁷⁹ SPC 5. července 1994 vydala *Apel srbskému národu a světové veřejnosti*, ve kterém se vyslovila proti přijetí tohoto plánu a vyzvala celý srbský národ, „aby se postavil na obranu staletých práv a svobod svých životních zájmů nutných k fyzické a duchovní existenci...“. Atanasije Jevtić předal poslancům RS vzkaz SPC, že nelze opětovně souhlasit s decimováním srbského národa. Metropolita černohorsko-přímořský Amfilohije odeslal parlamentu telegram, ve kterém vyjádřil svoji podporu nepřijetí mírového plánu.¹⁸⁰

Takovéto postoje a takováto prohlášení SPC spíše vypovídají o tom, že církev byla daleka skutečného přání ukončit válku. Pokud je bezprostřední účast SPC ve válečném konfliktu vyloučitelná a připustíme-li, že je její podíl na rozdmýchávání národnostní nesnášenlivosti sporný, je jisté, že se pro zastavení válečného běsnění nedostatečně zasadila. Tím spíš, uvědomíme-li si, že SPC měla s vedením Republiky srbské mimořádně dobré vztahy.¹⁸¹ SPC ve svém tisku podávala o válečných událostech neúplné a nepřesné informace, čímž se společně s Miloševićem kontrolovanými médii podílela na obelhávání srbské veřejnosti.¹⁸²

Intermezzo - episkopské faux pas

¹⁷⁸ Pravoslavlje (Beograd), č. 603, 1. 5. 1992; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 294.

¹⁷⁹ Kontaktní skupina sestávající z představitelů Velké Británie, Francie, Německa, Ruska a Spojených států amerických navrhla rozdělení BaH tak, že Republika srbská měla získat 49 % teritoria a Chorvatsko-muslimská federace 51 %. V té chvíli však RS držela asi 70 % celkového území BaH a tento plán tedy odmítla.

¹⁸⁰ Viz RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 300–301.

¹⁸¹ Během války byli srbsí episkopové přítomni téměř na každém zasedání parlamentu RS. Samotný prezident RS Radovan Karadžić začátkem roku 1994 označil vztahy se SPC za výjimečné a uvedl, že je církev vnímána jako největší autorita; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 300.

¹⁸² Do listu *Pravoslavlje* byla zařazena rubrika *Zprávy z bojiště*, která přinášela především zprávy, které dosvědčovaly srbské utrpení. Pokud se objevila zmínka o srbských zločinech, zpravidla byly zlehčovány, zdůvodňovány pomatením jedinců apod. Tak např. od začátku srbských útoků na západosremské město Vukovar až do chvíle, kdy ho JLA získala pod svou kontrolu (nebo slovy SPC do chvíle jeho „osvobození“), nepodalo *Pravoslavlje* o pustošení tohoto města ani jedinou zprávu. Později se sice objevilo několik zpráv, ovšem nebylo z nich patrné, že Vukovar měli na svědomí v první řadě Srbové. Viz TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 85–86.

Na podzim roku 1991 světovou veřejnost oblétna fotografie pravoslavného kněze pózujícího před bojovým vozidlem s kulometem v ruce. Jednalo se o hieromonacha Filareta,¹⁸³ který se na začátku válečného konfliktu dostal do čela humanitárního fondu a v rámci své činnosti navštěvoval bojiště v Chorvatsku a BaH, kde vznikla i zmíněná fotografie. Za toto nemístné vystoupení nebyl Filaret církví nijak potrestán.¹⁸⁴ Právě naopak – i navzdory dalším excesům Filaret v roce 1999 postoupil na pozici episkopa mileševského.¹⁸⁵

SPC se nijak neohradila ani tehdy, když Amfilohije Radović, metropolita černohorsko-přímořský, vpustil na svátek sv. Petra a Pavla v roce 1991 do Cetinjského kláštera ozbrojenou paravojenskou jednotku Željka Ražnatoviće–Arkana,¹⁸⁶ Srbskou dobrovolnickou gardu.¹⁸⁷

¹⁸³ Vladyka Filaret, občanským jménem Jelenko Mićović, jeden z nejkontroverznějších episkopů SPC, se mnohokrát „vyznamenal“ svými výstředními, často až nepřipustnými výroky, jednáním a také politickým angažováním. Nezapomenutelný byl jeho výstup na začátku jugoslávského válečného konfliktu ve večerních zprávách státní televize, kde ukázal lebku údajně muslimy zavražděné holčičky. Dokonce přinesl i doličný předmět, sekeru, kterou vražda měla být spáchána. Ve svazové vládě Momira Bulatoviće byl zvolen za náměstka ministryně pro náboženství, Leposavy Savićové. Bezprostředně před volbami v září 2000 Filaret agitoval pro Slobodana Miloševiče, kterému se však revoluční 5. říjen stal osudovým. Na mimořádném zasedání Sněmu SPC v listopadu téhož roku se Filaret kál za své hříchy a bylo mu odpuštěno. V průběhu bombardování SR Jugoslávie spojenci NATO byl na mimořádném zasedání sněmu SPC Filaret zvolen za episkopa mileševského. Viz TASIĆ, J.: *Vrline episkopa „miloševskog“*. Danas, 31. 3. 2003.

¹⁸⁴ Episkop Irinej Bulović toto chování označil za exhibicionizmus. NIN (Beograd), 20. 3. 1992.

¹⁸⁵ Pravděpodobně mu k tomuto postupu napomohl Miloševićův režim (DJORDJEVIĆ, Dragoljub B.: *Crkva u ratovima devedesetih*. In: *Peščanik FM* 3, s. 129). O Filaretových blízkých vztazích s Miloševićovou stranou SPS a o petici *Výboru na ochranu pravoslavi a svatyň mileševské eparchie*, který kvůli Filaretovým výstřednostem žádal o jeho přeložení viz TODOROVIĆ, Dragan: *Peticijom po vladici: Jesen „patrijarha“*. Vreme (Beograd), č. 530, 1. 3. 2001.

¹⁸⁶ Željko Ražnatović–Arkan, osobnost s kriminální minulostí, zformoval v polovině roku 1990 paravojenskou jednotku, tzv. Srbskou dobrovolnickou gardu, jejíž jádro tvořili fanoušci bělehradského fotbalového klubu Červená hvězda. Více viz ČOLOVIĆ, I.: *Fudbal, huligani i rat*. In: *SSR*, s. 419–444.

¹⁸⁷ Rovněž se mluvilo o incidentu z Vánoc 1992, kdy na Cetinji metropolitu Amfilohije ochraňovali od zastánců autokefality černohorské církve Arkanovi podřízení v uniformách. Arkan byl často vidán i v blízkosti patriarchy Pavla. Jednou se dokonce vyjádřil, že jeho vrchním velitelem je patriarcha osobně. Svoji formaci nechal Arkan vysvětit vladykou Lukijanem v Dalji. Duga (Beograd), 8–23. 11. 1991. Viz TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 91–92; RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 292–294.

Černohorsko-přimořský metropolita Amfilohije obcházel v roce 1991 černohorské vojsko, které chystalo útok na Dubrovnik a vojákům rozdával ikony a kříže. Uměl však své počínání teologicky opodstatnit – přestože účast kněze ve válce není zcela v souladu s Ježíšovým učením, říkal Amfilohije, je v souladu se starozákonní moralitou, jejímž heslem je *oko za oko – zub za zub*.¹⁸⁸ V souvislosti s odmítnutím Vance-Owenova mírového plánu (1993) nazval Amfilohije ve svém nadšení Biljanu Plavšićovou¹⁸⁹ novou „kosovskou dívkou“.¹⁹⁰

V nejčerstvější paměti světové veřejnosti však zůstala nahrávka, která byla použita 1. června 2005 v procesu proti Slobodanu Miloševićovi. Na nahrávce byla zachycena chladnokrevná poprava šesti mladých muslimů ze Srebrenice příslušníky paravojenského oddílu Škorpioni. V části snímku byl zachycen pravoslavný kněz, který vojákům tohoto oddílu žehná a svěťí jejich válečnou vlajku před odchodem do boje. Brzy se ukázalo, že se jednalo o představeného fruškogorského kláštera Privina Glava, kněze Gavрила (občanským jménem Vidosav Marić).¹⁹¹

Definitivní vyhocení vztahů s Miloševićem

Srbská pravoslavná církev chovala jistou náklonnost k Slobodanu Miloševićovi i přesto, že na vnitropolitické úrovni zklamal její očekávání. Vábivá vidina sjednoceného srbského „duchovního stáda“ v rámci jakéhosi nového národního státu způsobila podporu Miloševićovy válečné opce ze strany církve. Ovšem v momentě, kdy Milošević upustil od maximalistické verze svého velkosrbského projektu, projevila SPC nelibost a rázně proti němu vystoupila.

¹⁸⁸ ČOLOVIĆ, I.: *Verski rat*. In: *Peščanik FM* 3, s. 84.

¹⁸⁹ Politická a bývalá prezidentka Republiky srbské (1996–1998), v roce 2003 odsouzena Haagským tribunálem za zločiny proti lidskosti.

¹⁹⁰ Romantická postava ze srbské lidové epiky.

¹⁹¹ SPC se k této události dlouho neohlásila. Teprve 10. června 2005 Informativní služba SPC vydala prohlášení, které se po konkrétní zmínce o tomto snímku rozplynulo v obecné odsuzování zločinu. *Gospode, ne ponovilo se! Povodom snimka zločina nad zarobljenim muslimanima*. Informativna služba SPC, 10. 6. 2005. Co médiím sdělil samotný otec Gavriilo, jak vysvětlil, proč žehnal Škorpionům viz *Imate svoje komandante, njih poslušajte*. Danas, 29. 6. 2005. Postoje jednotlivých episkopů se ovšem neshodovaly s oficiálním prohlášením SPC. Např. episkop Atanasije Jevtić se nechal slyšet: „Vidíte, mohou ukázat ekzekuci těch pěti-šesti lidí v Trnovu, kterou provedli ti, jak se jim říká..., škorpie, škorpioni, a v Haagu nesouhlasili s promítáním ekzekuce Srbů, prý je to „šokující“. (...) ta úchytačka Nataša Kandićová (aktivistka bojující za ochranu lidských práv, předsedkyně Fondu pro humanitární právo, pozn. M. Š.) rozjela křížovou válku.“ ANTIĆ, Goran M.: *Vladika Atanasije Jevtić o „Pravoslavlj u danas u svetu“ na predavanju na Učiteljskom fakultetu u Vranju*. Danas (Beograd), 29. 6. 2005.

První kritický moment představoval souhlas srbského, resp. jugoslávského vedení (de facto Miloševićův souhlas) s realizací tzv. Vanceova plánu,¹⁹² který byl přijat koncem listopadu 1991 a podepsán v lednu následujícího roku. To znamenalo faktické uznání hranic Chorvatska ustavených po druhé světové válce (tzv. avnojské hranice). V reakci na to SPC svolala mimořádné zasedání Sněmu (16.–17. ledna 1992), na kterém vydala prohlášení, že ani SPC, ani srbský národ nikdy neuznávaly „nepřirozené avnojské hranice, ustavené Titovou komunistickou diktaturou, které nemají historický ani etnický základ“.¹⁹³ Zdůraznila dále, že ani srbští, ani jugoslávští mocnější představitelé nemají mandát vystupovat jménem srbského národa v Chorvatsku a v BaH. Nenadálé překvapení jugoslávskému vedení však připravil teprve vladyka Atanasije, který v březnu nečekaně ostře vystoupil proti Miloševićovi a jeho garnituře v nezávislé televizi *Studio B*. Vyzval Miloševiče k odstoupení, čímž by prý pomohl srbskému národu.¹⁹⁴

V květnu 1992 proběhlo řádné zasedání sněmu SPC, na kterém bylo přijato tzv. *Memorandum SPC*, ve kterém se SPC doslova distancuje od srbských a černohorských stran, které jsou pouhými následovníky komunistického režimu.¹⁹⁵ Jugoslávskému¹⁹⁶ vedení byla vytýkána nedostačující pomoc srbskému národu v BaH. Socialistický režim navíc postrádal vztah k pravoslaví – třebaže socialisté mluvili o nutnosti národní jednoty, jejich jednota nebyla zakotvená v pravoslaví. Jelikož srbství prý bez pravoslaví neexistuje, ti, kteří nejsou pravoslavní, nemohou být legitimními srbskými představiteli.¹⁹⁷

Eventuelní ztrátu, kterou SPC mohl způsobit rozchod se srbskou oligarchií, si však církev brzy nahradila na jiném místě. Jelikož srbskou opozici vnímala jako nedostatečně vlasteneckou, spojence si našla v „srbských zemích západně od Driny“. Republika srbská Krajina a Republika srbská v BaH měly podle církve daleko blíže k „ideálnímu“ státu, o jakém snila. Zejména v Republice srbské, jejíž předáci byli „bohem

¹⁹² Vanceův plán předpokládal demilitarizaci třech svévolně vyhlášených srbských autonomních oblastí (SAO) a příchod mírových sil OSN do těchto oblastí.

¹⁹³ Glasnik SPC (Beograd), leden 1992; citováno podle TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 96.

¹⁹⁴ Borba (Beograd), 14.–15. 3. 1992. Viz TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 103–104.

¹⁹⁵ Pravoslavlje (Beograd), č. 605, 1992; Glas crkve (Šabac), č. 3 1991; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 293.

¹⁹⁶ Dne 27. dubna 1992 byla vyhlášena Svazová republika Jugoslávie (SRJ), v níž setrvaly pouze Srbsko a Černá Hora.

¹⁹⁷ Pravoslavlje (Beograd), č. 608, 1992; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 296.

předurčení k mesiánskému poslání“,¹⁹⁸ se SPC opět ocitla v pozici, kdy byla vnímána jako nejvyšší autorita.¹⁹⁹

Později se stalo zcela evidentní, že nespokojenost SPC se srbským, respektive jugoslávským režimem vyplývala z jeho údajné ústupnosti mezinárodnímu společenství v souvislosti s osudem západních srbských zemí. Ve chvíli, kdy se vedení RS rozhodlo odmítnout mírový plán Kontaktní skupiny a kdy se vláda SRJ rozhodla přerušit politické a ekonomické vztahy s RS, církve okamžitě zareagovala a svolala mimořádné zasedání sněmu. Prohlášení, které vydala, bylo srbskou veřejností odsouzeno jako stranění církve bosenským Srbům.²⁰⁰

Nakonec to však stejně byl Slobodan Milošević, kdo získal mandát vystupovat v Daytonu jako zástupce bosenských Srbů. Stalo se tak 29. srpna 1995, kdy se v Bělehradě setkal s Radovanem Karadžićem a patriarchou Pavlem a společně podepsali dokument, který jej k tomu zplnomocňoval.²⁰¹ Patriarcha Pavel tímto u části církevní hierarchie vyvolal ostré reakce. Po podepsání Daytonského míru vyzvalo minimálně 10 episkopů patriarchu k podání demise.²⁰² Na mimořádném zasedání církevního sněmu byl patriarchův podpis prohlášen neplatným.²⁰³

Během jugoslávských válek několik pravoslavných eparchií na území Chorvatska a Bosny a Hercegoviny zaniklo. Administrativní území zbylých eparchií bylo zpravidla značně zredukováno.²⁰⁴ Církevní sídla byla zničená nebo poškozená, tudíž jen několik málo episkopů a kněží setrvalo ve svých eparchiích.²⁰⁵ V květnu 1996

¹⁹⁸ Dragomir Ubiparović, sarajevský kněz, který v jednom článku kritizoval politické exponování SPC a její sloužení politice v Republice srbské, připomíná, jakým způsobem církevní představitelé skládali poklonu čelním představitelům bosenských Srbů. Viz Hrišćanska misao, č. 6–8, 1993; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva i „srpsko pitanje“*, s. 299.

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 296–300.

²⁰⁰ Toto prohlášení bylo např. Ekumenickou radou církví označeno za otevřený projev nacionalizmu. Tamtéž, s. 301.

²⁰¹ Milošević vznesl požadavek na patriarchu Pavla, se záměrem zapůsobit na mezinárodní společenství, aby podepsal zplnomocnění bez ohledu na to, že mu stačila autorizace od zástupce bosenských Srbů. RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 42.

²⁰² Dokonce mu vyčetli i způsob, jakým byl zvolen za patriarchu, a sice za života svého předchůdce. Argument, 23. 11. 1998; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 43.

²⁰³ Glasnik SPC (Beograd), leden 1996; uvedeno podle TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 98–99. Viz též RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 42–43.

²⁰⁴ Zanikly slavonská, dalmatská, horněkarlovičká a bihačsko-petrovičká eparchie. Zahumsko-hercegovačská, dabrobosenská a zvornicko-tuzlanská se zachovaly v zredukované podobě. Politika (Beograd), 25. 1. 1996; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 43. Některé eparchie byly obnovené teprve v květnu 1999, kdy na řádném zasedání církevního sněmu byl zvolen za nového episkopa slavonského tehdejší australský episkop Sáva a za dalmatského episkopa hieromonach Fotije, který rovněž spravoval eparchii horněkarlovičskou; uvedeno podle TOMANIĆ, M.: cit. d., s. 192.

²⁰⁵ Téměř všichni episkopové (a značná část kněžstva) opustili své eparchie nacházející se v Chorvatsku již na začátku nebo během ozbrojeného konfliktu. Azyl našli zejména v Republice srbské Krajinně či Republice srbské. Více viz TOMANIĆ, M.: cit. d., 181–185.

synod SPC vydal prohlášení, v němž uvedl, že bez ohledu na rozpad SFR Jugoslávie, celé její území bude i nadále spadat pod jurisdikci SPC.²⁰⁶

Jugoslávská válka – válka náboženská?

*„Jakkoliv se varianta postkomunistického nacionalizmu (pravděpodobně nejdestruktivnější ze všech možných variací nacionalizmů, která tradici, víru a Boha vystavila na obdiv jako nějaký druh odznaku – znamení bez hlubší podstaty) snažila příčiny války prezentovat jako transcendentální nemožnost „koexistence tří bohů“, nedovedla charakter války zbavit rysů války neznabohů“.*²⁰⁷

Již v průběhu válečného konfliktu na území bývalé Jugoslávie se objevily první analýzy, z nichž některé jugoslávskou válku označily za válku náboženskou. Říci, do jaké míry však náboženství v tomto konfliktu hrálo roli a zda lze tento konflikt považovat za náboženský, není ovšem tak jednoznačné, jak by se na první pohled mohlo zdát. Přestože dogmatické náboženské otázky nehrály v jugoslávských válkách ani okrajovou roli, konfesní složka byla jejich evidentní součástí.

Války provázející rozpad bývalé Jugoslávie byly od samého začátku provázeny specifickými rituály, které do jisté míry s náboženstvím souvisely. Běžnou a neopomíjenou součástí válečných výprav bylo boření sakrálních objektů nepřítele²⁰⁸ a naopak – vystavování druhých, svých náboženských symbolů se stalo pravidelným doplňkem vojenských uniforem. Účastníci konfliktu svá tažení mnohdy „ospravedlňovali“ vyššími cíly, odvolávali se na ochranu pravoslaví, katolicizmu, islámu.²⁰⁹ Od přehnaného, či dokonce naprosto nevhodného užívání náboženské symboliky se neupustilo ani poté, co válka skončila. V nově vzniklých, zpravidla etnicky homogenních oblastech, se přistupovalo k masové výstavbě megalomansky pojatých náboženských objektů, a to často i přesto, že opravám ostatních, civilních

²⁰⁶ Glasnik SPC (Beograd), č. 6, 1996.

²⁰⁷ CVIJANOVIĆ, Željko: *Kraj kosovskog ciklusa*. BH Dani (Sarajevo), č. 187, 5. 1. 2001.

²⁰⁸ Ničení sakrálních objektů se však zpravidla nedělo v průběhu válečných akcí. Teprve poté, co bylo získáno určité území, přistupovalo se k ničení svědectví o dřívější přítomnosti jiné konfese. Viz např. ŠTITKOVAC, Ejub: *Rušenje bogomolja u ratu u Hrvatskoj i BiH*. AIM press, 20. 3. 1994; <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199403/40320-004-pubs-beo.htm>.

²⁰⁹ Více viz např. ČOLOVIĆ, Ivan: *Politički folklor i religija*. In: *Bordel ratnika: Folklor, politika i rat*. Beograd 2000, s. 171–179.

objektů v bezprostředním okolí těchto chrámů nebyla věnována žádná pozornost, což na mnoha místech dodnes vyvolává skutečně tristní dojem. Vše s jediným cílem, a sice dát jasně najevo, kterému etniku prostor patří.

Jak již bylo řečeno – na územích bývalé Jugoslávie došlo k ozbrojené srážce třech etnicky velice blízkých národů mluvících téměř identickým jazykem. Významným rozdílem však byla jejich odlišná náboženská vyznání, která navíc v minulosti sehrála nesmírně důležitou roli v zachování určitých národních a kulturních specifík. Po druhé světové válce bylo v multietnickém a multikonfesním prostředí uměle potlačováno vědomí o úzké spojitosti jednotlivých národů a jejich kultury s náboženstvím. Během osmdesátých a devadesátých let bylo toto vědomí naopak podporováno církevními institucemi, nacionalisticky smýšlející částí kulturní elity a politickými skupinami. Závažným aspektem byla rovněž skutečnost, že jednotlivé náboženské instituce, ke kterým se hlásily znepřátelené strany (SPC, Římskokatolická církev a Islámské společenství), hlásaly národní výlučnost a stále více se vzdalovaly od příznačné náboženské univerzální roviny k rovině nacionální. To bylo patrné zejména v případě Srbské pravoslavné církve, která se, ostatně jako i další východní křesťanské církve, dlouhou dobu potýká s problémem náboženského nacionalizmu, s tzv. filetizmem. Další soužití třech konfesí na témže území bylo vyloučeno ne snad ani kvůli samotným náboženstvím, která vedle sebe dovedla existovat po staletí, ale kvůli tomu, že je vyznávaly tři různé národně (rozuměj šovinisticky národně) „obrozená“ etnika.

Pseudoduchovní obroda, která byla po krachu komunistické ideologie zaznamenána na území bývalé Jugoslávie, umožnila politickým strukturám prahnoucím po moci využít trendu identifikace religiozity s etnicitou – v době, kdy jugoslávské národy zápasí o získávání dominantní pozice v rámci federace, respektive o dosažení národní nezávislosti – k vlastnímu prospěchu. Z výše popsaných okolností lze implicitně vyvodit, že jugoslávský mezietnický konflikt, přestože byl vyvolán ekonomickými, sociálními a zejména politickými faktory, nesl silný náboženský příznak.²¹⁰

²¹⁰ Viz VUKOMANOVIĆ, M.: *Religija, konflikt, identitet*. Filozofija i društvo (Beograd), č. XVI., 2000, s. 39–46; Tentýž: *The Religious Dimension of the Yugoslav Conflicts*. <http://kotor-network.info/papers/easr2004/dimension.mv.htm>. Těž STOJKOVIĆ, B.: *Sukob identiteta: Religijsko i nacionalno kao izvor i povod ratnih konflikata*. In: *Religija – rat – mir*. Niš 1994, s. 25–29; DJORDJEVIĆ, Dragoljub B.: *Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi*. In: *Peščanik FM 3*, s. 129.

Válka očima Srbské pravoslavné církve

Již na základě samotného faktu, že úloha SPC v minulých jugoslávských válkách byla kontroverzní, dala by se očekávat snaha církve, co nejrychleji se distancovat od odkazů války. Předpokládané zaujetí morálního postoje vůči těmto odkazům ovšem takovou samozřejmostí v případě SPC nebylo. Radikální kruhy SPC se stěží smiřovaly se ztracenou válkou a odmítaly přijmout skutečnost, že srbská strana z ní vyšla poražená a mezinárodně zostuzená. Potvrdilo se to nedlouho po skončení války, když v roce 1996 nakladatelství černohorsko-přímořské metropole vydalo sborník,²¹¹ obsahující příspěvky přednesené na teologicko-filozofickém sympoziu na Cetinji, jehož ústředním tématem byla filozofie války. Sborník měl být jakýmsi přispěním (nebo snad odpovědí) k probíhajícímu celosvětovému diskursu o právě skončených jugoslávských válkách. Tento sborník sepsaný jazykem nenávisti byl ve skutečnosti manifestací nadále přetrvávajícího srbského nacionalismu. Jednotliví účastníci sympozia se ve svých příspěvcích snažili ospravedlnit srbskou účast ve válce a prezentovat ji jako obranu křesťanského, pravoslavného národa před zlem.²¹² Nepřátelské strany, jež byly ztělesněním zla, vedly genocidní válku, kterou údajně zaštitila OSN. Některá místa ve sborníku explicitně svědčí i o účasti SPC ve válce. Na jednom místě je tak velebeno poslání srbské církve, která „během celé války věnovala zvláštní pozornost srbskému národu a armádě (...) Církevní hodnostáři v čele s jeho svatostí patriarchou srbským Pavlem ustavičně konali misijní poslání – motivovali bojovníky a obyvatelstvo k boji“.²¹³

V podobném duchu se nesla i v dubnu 1997 vydaná *Deklarace proti genocidě nad srbským národem*,²¹⁴ kterou kromě několika desítek srbských intelektuálů (zejména již známých akademiků a literátů dbajících o „srbské národní zájmy“), podepsal i srbský patriarcha. Deklarace apelovala na přijetí opatření, která by zajistila potrestání pachatelů zločinů nad srbským národem. Byly v ní obsaženy obvyklé stereotypy o Srbech, kteří vždy jen a pouze ochraňovali svoji existenci, duchovnost či kulturu. O jiných než

²¹¹ MLADENović, Radoš — ĆULIBRK, jeromonah Jovan (edd.): *Jagnje Božije i zvijer iz bezdana: Filozofija rata*. Cetinje 1996.

²¹² Episkop Atanasije Jevtić v úvodu svého příspěvku jugoslávskou válku označuje za „nejhorší ze všech možných válek“. Dle jeho slov tuto válku zahájily satanovy síly a křesťanům, pravoslavným Srbům „nezbylo než bojovat a zachránit se.“ Na dalším místě svého pojednání konstatuje, že válka Republiky srbské byla válkou hrdinskou. JEVTIĆ, A.: *Najgori od svih mogućih ratova*. In: *Jagnje Božije*.

²¹³ MILUTINOVIĆ, Milan: *Rat bez jedinstvenog programa i cilja*. In: *Jagnje Božije*.

²¹⁴ *Vreme*, 26. 4. 1997; uvedeno podle N. P.: *Vaskrs neupokojenih*. Republika (Beograd), č. 163, roč. IX., 1997.

srbských obětích, které má srbská strana na svědomí, deklarace mlčí. Patriarcha v roce 1996 a 1997 podepsal výzvu k zastavení stíhání Radovana Karadžiće a generála Ratka Mladiće haagským tribunálem,²¹⁵ čímž potvrdil problematický vztah církve k mezinárodnímu trestnímu tribunálu. Legitimitu Mezinárodního trestního tribunálu pro bývalou Jugoslávii (ICTY) církev dodnes neuznává a považuje ho za instrumentalizovanou mezinárodní instituci, která je zaměřena výhradně proti srbskému národu. Tento svůj postoj vůči tribunálu vyjádřila církev několikrát i doslova.²¹⁶ Metropolita Amfilohije se v souvislosti s haagským tribunálem nechal slyšet, že ho považuje za výtvar těch, „kteří na konci 20. a začátkem 21. století srbskému národu přinesli neštěstí (...) a chtějí si pilátským způsobem smýt z rukou krev bohabojných, anebo zakrýt své zločiny.“²¹⁷ Černohorsko-přímořský metropolita byl vysloveně proti vydání Miloševiče mezinárodnímu tribunálu. I přesto, že se SPC během války s Miloševićem rozešla ve zlém, Amfilohije navštívil Slobodana Miloševiče v bělehradské věznici před jeho deportací do Haagu a daroval mu Nový zákon.²¹⁸ SPC nebyla schopna reagovat na válečné dění objektivně a odsoudit zločince, kteří byli hlavními scenáristy krvavých jugoslávských konfliktů a zasloužili se o desetiletí trvající tragické postavení vlastního národa. Potvrdilo to i poněkud nešťastné patriarchovo vyjádření soustrasti Miloševičově rodině: „smrt je posvátnost a každý má právo na hrob a důstojný pohřeb, zejména lidé, kteří jako Slobodan Milošević poznamenali svoji dobu a osudové události v životě jak srbského, tak i jiných národů této neklidné epochy“.²¹⁹

Teze, že se srbská církev neskrývaně podílela na přeměně válečných zločinců v národní hrdiny, byla nesčetněkrát potvrzena samotnými církevními špičkami. Vladyka šabačko-valjevský Lavrentije nazval Karadžiće a Mladiće „národními hrdiny, které národ ukrývá“. V souvislosti se svou návštěvou haagských vězňů se vladyka Lavrentije vyslovil o Miloševićovi jako o někom, koho nepovažuje za komunistu, ale za člověka v nesnázích.²²⁰ Bouřlivé reakce části veřejnosti způsobil proslov metropolity Amfilohije na pohřbu matky Radovana Karadžiće Jovanky v roce 2005. Metropolita jí vyjádřil

²¹⁵ Naša Borba (Beograd), 18. 10. 1997; uvedeno podle PERICA, V.: *Balkanski idoli*. II., s. 115.

²¹⁶ Např. v prohlášení synodu SPC z 15. 6. 1999, kde se uvádí, že církev nevěří v „instrumentalizovaný Haagský soud“, ale v soud a spravedlnost boží; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 52.

²¹⁷ Citováno podle TURUDIĆ, Momir: *Amfilohije Radović: Ratnik u mantiji*. Vreme (Beograd), č. 881, 22. 11. 2007.

²¹⁸ Někteří hodnostáři SPC navštěvovali Miloševiče a další haagské vězně i ve věznici v holandském Scheveningenu, např. zmíněný metropolita Amfilohije, či episkop šabačko-valjevský Lavrentije. TASIĆ, J.: „Vladika i gospodar“. Danas (Beograd), 6–7. 1. 2004; T. J.: *Vladika Lavrentije posetio Ojdanića i Miloševića*. Danas (Beograd), 2. 12. 2002.

²¹⁹ Inforamtivna služba SPC: *Sučešće porodici Slobodana Miloševića*, 14. 3. 2006.

²²⁰ Nedeljni Telegraf (Beograd), 5. 2. 2003; uvedeno podle *Ljudska prava i odgovornost: Srbija 2003*. Beograd 2004, s. 65.

nevšední úctu, srovnáváje ji s epickými postavami srbských matek hrdinek a trpitelek, které představovaly synonymum božské dobroty, lásky, víry a naděje,²²¹ „*které své potomky vychovaly tak, aby na svatých principech křesťanské etiky žili a umírali. (...) I ona svého potomka naučila, že nic není svatější nežli hluboká křesťanská víra, služba Bohu a vlastnímu národu*“.²²² Jistou dobu existovalo podezření, že se Radovan Karadžić ukrývá v Jovandolském skytu náležejícímu k Ostrožskému klášteru v černohorsko-přímořské metropolii.²²³ Amfilohije tato tvrzení odmítal. O to více překvapila jeho (sice nepřímá) výzva ke Karadžićovi, aby se vzdal haagskému tribunálu. V rozhovoru pro zahraniční média řekl: „*Nemohu říci, co by měl udělat, ale kdybych byl na jeho místě, tak jdu*“ (do Haagu, pozn. M. Š.).²²⁴ O upřímnosti Amfilohijovy výzvy můžeme jen spekulovat. Dále, episkop mileševský Filaret se objevil na seznamu lidí, které Haag podezírá z napomáhání válečným zločincům a jimž byl zakázán vstup na území Evropské unie.²²⁵

Svůj problematický vztah k válečným zločinům církev částečně napravila odsouzením genocidy ve Srebrenici,²²⁶ jíž se v roce 1995 nad bosenským muslimským obyvatelstvem dopustily srbské ozbrojené síly.

Nejen nedostatečně vyhraněný postoj vůči válečným zločinům, ale rovněž lhostejnost vůči projevům národnostní a náboženské nesnášenlivosti několik let po skončení války je jedním z odkazů válečných konfliktů, s nimiž se SPC nedovedla vyrovnat. Dne 7. května 2001 v Banja Luce,²²⁷ kdy měla být zahájena obnova zbořené Ferhat-pašovy mešity²²⁸ symbolickým položením základního kamene, zaútočilo několik tisíc srbských nacionalistů na Bosňany, kteří se zúčastnili slavnostního ceremoniálu.

²²¹ Jovanku Karadžićovou Amfilohije srovnal s Jevrosimou, matkou královce Marka a matkou devíti bratrů Jugovićů, která svých devět synů obětovala Kosovu (dle legendy zahynuli v bitvě na Kosově poli spolu s knížetem Lazarem).

²²² C. S.: *Mitropolit Amfilohije služio opijelo Jovanki Karadžić*. Svetigora Pres (Nikšić, Cetinje), 7. 5. 2005.

²²³ Viz *Javne tajne manastira Ostrog*. Danas (Beograd), 23. 8. 2005. Později se objevily zprávy o Karadžićově ukrývání ve svatohorském klášteře Chilandar.

²²⁴ *Amfilohije: Karadžić da se odluči*, B92 (Beograd), 26. 8. 2005; http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=08&dd=26&nav_id=175368.

²²⁵ Koncem srpna roku 2007 Filaret na protest proti tomu, že mu černohorské orgány v souladu s nařízením EU znemožnily vstup na své území (kde se mimochodem nachází i část jeho eparchie), zahájil několikadenní protestní hladovkou na srbsko-černohorských hranicích. Více viz KOSTIĆ, Slobodan: *Jelenko (Filaret) Mićović: Rampa za druga popa*. Vreme, č. 868, 23. 8. 2007.

²²⁶ Viz Informativna služba SPC: *Saopštenje povodom komemoracija posvećenim žrtvama ratnog sukoba u srebreničkom kraju od 1992. do 1995. godine*, 11. 7. 2005.

²²⁷ Politické, administrativní, kulturní a univerzitní centrum Republiky srbské.

²²⁸ Mešita, známá jako Ferhadija, byla postavena v 16. století. Během války v roce 1993 byla vyhozena do povětří, v roce 1996 srbské vedení města nechalo zcela vyklidit prostor, na němž se mešita nacházela.

Tento akt násilí odsoudilo jak mezinárodní společenství, tak nejvyšší zástupci Republiky srbské.²²⁹ Srbská pravoslavná církev ovšem nereagovala.

Ačkoliv ani jedna náboženská instituce neměla sílu zabránit válečnému konfliktu na území bývalé Jugoslávie, pro tlumení mezietnické a mezikonfesní nenávisti, která se podepsala na válce hrůzným způsobem, mohla udělat neodiskutovatelně víc. Srbská církev (jakožto i vůdci náboženských institucí dalších zúčastněných stran) však podporovala populistický nacionalismus a srbský revanšismus, jež sehrály jednu z klíčových rolí v těchto konfliktech. Srbská pravoslavná církev se s neslavnou minulostí bohužel nevyrovnala dodnes a necítí potřebu nikomu vysvětlovat svá dubiózní jednání. Odmítání vlastní zodpovědnosti je nejen taktikou vysoké církevní hierarchie²³⁰, ale rovněž teologického kádru, který se podílí na vychovávání dalších generací srbských duchovních.²³¹

Srbsko – vnitropolitická dění

Na protest proti Miloševićově anulování volebních výsledků do obecních zastupitelstev z listopadu 1996²³² byly zorganizovány občansko-studentské protesty. Srbská pravoslavná církev zaslala protagonistům Miloševićova mocenskému režimu snad nejostřejší protest v historii jejich vztahů, v němž byl naakumulován veškerý antagonismus vůči Miloševićovi a jeho komunistické vládě vyvolaný řadou prohrůšek, které jim srbská církev neodpustila: „*Posvátný archijerejský sněm odsuzuje moc, která nejenže zanedbala volební vůli národa, ale především pošlapala naši slavnou a*

²²⁹ Podrobnosti viz *Srbi sprečili obnovu Ferhadije*. Glas javnosti (Beograd), 8. 5. 2001. Zajímavé ovšem bylo prohlášení tehdejšího jugoslávského prezidenta Vojislava Koštunice, který se nachal slyšet, že je velmi znepokojen a nešťasten kvůli projevu násilí a náboženské nesnášenlivosti v Banja Luce. Dodal ještě, že některé kostely a mešity by neměly být obnoveny, jelikož by mohly vyvolat další incidenty. Viz CVIJANOVIĆ, Željko: *Srbi i Ferhadija: evolucija koje nije bilo*. BH Dani (Sarajevo), č. 205, 11. 5. 2001.

²³⁰ Episkop šabacko-valjevský Lavrentije Trifunović prohlásil, že poslední války na území bývalé Jugoslávie „vedli ateisté, zatímco se zástupci církví a náboženských společenství setkávali a modlili k Bohu“. Danas (Beograd), 15–16. 12. 2001; uvedeno podle Helsinški odbor: *Ljudska prava u tranziciji: Srbija 2001*, Beograd 2002, s. 157.

²³¹ Např. v rozhovoru pro Rádio svobodná Evropa, jehož účastníky byli Dimitrije Kalezić, donedávna profesorem bělehradské Teologické fakulty, a Adnan Silajdžić, profesor sarajevské Fakulty islámských věd, Kalezić odmítl uznat tvrzení svého spolubesedníka, že náboženská společenství (zejména SPC) přispěla k instrumentalizaci náboženských obsahů v jugoslávských válkách. Most Radija Slobodna Evropa: *Verska tolerancija i uloga religije u ratnim i poratnim zbivanjima na području bivše Jugoslavije*. Danas – Vikend (Beograd), 14–15. 10. 2006.

²³² Předběžné výsledky druhého kola komunálních voleb vypovídaly o vítězství opoziční koalice *Zajedno* v Bělehradě, Novém Sadě, Niši, Kragujevaci a některých dalších srbských městech.

*strastiplnou historii, (...) čest, důstojnost, jméno, (...) duchovní a národní hodnoty a posvátnosti, zradila západní srbské země, přivedla národ a stát k totálnímu krachu a lid na mizinu; znesvářila nás s celým světem a teď se pokouší rozhádat do krve i nás navzájem, jen aby uchránila svoji moc. Proto Posvátný archijerejský sněm Srbské pravoslavné církve, jako staletý strážce národních posvátností a hodnot, energicky a veřejně odsuzuje takovéto chování vládnoucího režimu“.*²³³ V téže době byla otevřela veřejná diskuse ohledně politického angažování srbské církve. Církev své vměšování do politiky zdůvodnila tím, že nikdo nedovede správně definovat srbské národní zájmy (zejména ne na místech k tomu určených – stát, SANU), a proto se tedy tohoto úkolu musela chopit ona.²³⁴ Režim však srbskou církev zpravidla ignoroval. Slobodan Milošević na rozdíl od některých politiků i přes svůj negativní postoj vůči církvi nikdy otevřeně nezaútočil ani neurazil žádného církevního hodnostáře.

Věčné téma – Kosovo...

Po tragických událostech v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině a poté, co její spojenectví se srbskou nacionalistickou elitou zkrachovalo, se srbská církev rozhodla být opatrnější. Do dramatického dění na Kosovu, na jehož inscenaci se i tentokrát podílel Milošević, věčně hledající způsob, jak odvrátit pozornost srbské veřejnosti od vnitropolitických problémů, vstoupila s méně militantní koncepcí. Zda tomu tak bylo kvůli vědomí, že se dopustila závažné chyby tím, že podpořila nacionalistický projekt, jenž se stal srbským historickým debaklem, nebo ji k uskutečnění vážnějších aspiračních plánů vůči multietnickému, převážně však albánskému Kosovu chyběl silný spojenec, těžko soudit.²³⁵ Další kontakty s Miloševićem by ji definitivně zdiskreditovaly před srbskou veřejností. Bylo evidentní i rozplynutí patriotického nadšení a ochoty lidu

²³³ V souvislosti s volebními machinacemi Miloševiče byla původně svolána pouze episkopská porada, která se změnila v mimořádné zasedání sněmu, jehož výsledkem byl citovaný apel. Apel však nepodepsali všichni episkopové (což se záhy stalo předmětem mediálního přetřásání) – z přítomných vladyků prohlášení nepodepsal pouze metropolita záhřebsko-lublaňský a italský Jovan. Metropolita Jovan, který si díky svým sympatiím k Miloševićovi vysloužil přízvisko „rudý“, se obecně ohrazoval od vměšování církve do politiky. Viz PUŠKARIĆ, Irina: *Vladika protiv režima*. NIN (Beograd), č. 2402, 3. 1. 1997.

²³⁴ Glasnik SPC (Beograd), č. 3, 1997; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 58.

²³⁵ Existují indicie, které dávají tušit, že by se církev v případě nalezení vhodného partnera chovala jinak. Jak uvidíme, SPC kolem roku 1997 byla ochotna přistoupit na kompromis s Albánci, ovšem v momentě, kdy navázala bližší styky s postmiloševičovskou demokratickou vládou, ve svých „požadavcích“ přitvrdila a stala se méně ústupnou.

následovat jakékoliv odvážnější projekty, i kdyby je měla vést samotná církev. Dokonce i výzvy duchovenstva k srbskému národu, aby lidé neodcházeli z Kosova, zůstaly oslyšeny.

Svou politiku změnil i episkop raško-prizrenský Artemije Radosavljević. Jeden z episkopů, kteří na začátku války vyzývali k „ochraně“ srbských národních (teritoriálních) zájmů, zjistil, že přes bojové pole cesta nevede. Vladyka Artemije se od roku 1997 významně zasazoval o hledání mírového řešení kosovské otázky. Průběžně informoval synod SPC o zostřování kosovského napětí, upozorňoval na probíhající odchod srbského obyvatelstva. Rovněž zdůrazňoval, že mezinárodní společenství, sledující represivní politiku bělehradského režimu vůči kosovským Albáncům, ztrácí trpělivost. Dle jeho názoru se právě proto některé albánské teroristické akce světové veřejnosti jeví jako oprávněné a jsou interpretovány jako reakce na brutalitu bělehradského režimu. Episkop Artemije žádal, aby se sněm SPC co nejdříve zasadil o ochranu Kosova a Metohije²³⁶ a požadoval konkrétní opatření v rámci mírového řešení problému, aby se, jak říkal, neopakoval osud Republiky srbské a Republiky srbské Krajiny.²³⁷

Kosovským problémem se zabýval i celosrbský církevně-národní sněm, jenž zasedal 25. a 26. ledna roku 1997 v Prištině. Při této příležitosti byla vydána *Svatosávská*²³⁸ *deklarace*, v níž zástupci kosovských Srbů a Srbské pravoslavné církve vyjádřili své hluboké obavy o svoji budoucnost na Kosovu. Rovněž odsoudili režim za jeho chybnou a tragickou politiku.²³⁹ O něco později episkop Artemije prohlásil: „*I pokud připustíme, že je dokola opakovaná teze o Kosovu jako o neoddělitelné součásti Srbska(...) pravdivá, nepředstavuje tento fakt žádné řešení, pokud na Kosovu nebudou žít Srbové.*“ Uvedl dále, že sněm se nezasazuje o etnicky čisté srbské Kosovo, ba že se vysloveně staví proti etnickým čistkám, proti válce, proti zločinům vůči albánskému národu. Dodal, že „*jsme pro svobodnou a rovnoprávnou existenci všech občanů tohoto státu. Myslíme však, že tento režim... pracuje na ztrátě Kosova.*“²⁴⁰

²³⁶ Kosovo a Metohije je původní název pro jižní srbskou provincii. Oblast Metohije zahrnuje západní část této provincie. Slovo metohije je řeckého původu (μετοχή) a označuje *půdu, jejímž správcem je klášter*. V oblasti Metohije se dnes nacházejí významné srbské středověké kláštery, ve městech Peć a Dečany. Po albánských nepokojích koncem 60. let bylo jugoslávským vedením označení Metohije vypuštěno z názvu pro tuto autonomní oblast. Starý název byl obnoven v roce 1989.

²³⁷ Sveti Knez Lazar (Prizren), č. 2(18), 1997; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 46.

²³⁸ Dne 26. ledna se oslavuje svátek svatého Savy.

²³⁹ Pravoslavlje (Beograd), č. 718, 15. 2. 1997; tamtéž.

²⁴⁰ Pravoslavlje (Beograd), č. 726, 15. 6. 1997; tamtéž, s. 47.

Po tomto sněmu Artemije Radosavljević zahájil rozsáhlejší činnost s cílem přispět k vyřešení kosovské otázky, a to společně se srbsko-kosovskou politickou stranou *Srbské hnutí odporu*, respektive s jejím předsedou Momčilem Trajkovićem. Tato dvojice uskutečnila několik důležitých „misijních“ cest do západních zemí (obzvláště významné byly jejich návštěvy v Americe) se záměrem seznámit mezinárodní společenství s historií problému. Zatímco jeho západní mise byla úspěšná, na domácí půdě Artemije moc nepochodil. Srbský režim totiž s episkopem Artemijem odmítal jakoukoliv spolupráci.²⁴¹ I církevní kruhy se k episkopovi Artemijovi stavěly rezervovaně. Vladykovy blízké vztahy s lídrem politické organizace se většinou episkopů nezamlouvaly, metropolita Jovan svůj nesouhlas vyjádřil i veřejně. Velkou oporu však vladyka Artemije našel v mnišském bratrstvu kosovského kláštera Vysoké Dečany. Mladí mniši, vzdělaní zejména na západě, představovali v konzervativních církevních kruzích významné zastánce liberálního světonázoru. Společně s Artemijem veřejně nejčastěji vystupoval hieromonach Sáva (Janjić). Mladý a energický mnich byl schopen nadhledu a dovedl se distancovat od minulosti. Jeho kritiky stávajícího srbského režimu byly věcné – nebyly stavěny na zášti, ale na objektivních skutečnostech: „*kvůli jedné anachronní a retrogradní politice, která byla vybudována na nově sestavených mýtech vytržených ze svého duchovního a historického kontextu, je srbský národ na Kosovu a Metohiji přiveden až na hranici samé možnosti svého fyzického bytí. Časy velké Albánie a velkého Srbska jsou již dávno za námi*“.²⁴² Ani proevropská, prozápadní orientace mu nebyla cizí: „*Je velkou chybou srbského režimu, že nevyčítal změny, které se dějí ve světě, že nenásledoval tyto globální změny a že nevykročil ku světu, tak jak to učinily sousední státy. Místo toho se vládnoucí režim uzavřel do sebe a zaměřil se výhradně na to, aby udržel svoji moc a aby ochránil privilegia své strany; absolutně zanedbal státní a národní zájmy. Miloševićův režim zneužil nesnáze Srbů z Kosmetu*²⁴³ *a poslední léta je držel jako rukojmí. Svoji existenci režim budoval na strachu kosovských Srbů, že budou ponecháni napospas svému osudu*“.²⁴⁴ Pravoslavná církevní komunita na Kosovu, zejména bratrstvo kláštera v Dečanech, nabízela pomoc nejen srbským, ale rovněž albánským civilistům. Episkop Artemije a mnich Sáva pochopili význam správného lobbování a patřičného veřejného vystupování. S oficiálními zástupci albánské strany

²⁴¹ Episkop tehdejšímu srbskému prezidentovi Milanu Milutinovićovi odeslal několik dopisů, ve kterých žádal o sjednání společné schůzky. Na většinu dopisu nedostal žádnou odpověď.

²⁴² Viz ANASTASIJEVIĆ, Dejan: *Otac Sava: Gluve uši Beograda*. Vreme (Beograd), č. 436, 27. 2. 1999.

²⁴³ Běžně používaný zkrácený název pro Kosovo a Metohiji.

²⁴⁴ ŽIVKOVIĆ, Nikola: *Jeromonah Sava (Janjić), Visoki Dečani: I Albanci plaču*. NIN (Beograd), č. 2484, 6. 8. 1998.

měli i přes naprosté názorové rozdíly korektní vztahy – byť odhodlaně hájili srbské zájmy a požadavky, snažili se porozumět rovněž albánským požadavkům. Kvůli ochotě jednat s Albánci jimi bylo často pohrdáno, zejména některými prorežimně orientovanými politiky, kteří je běžně označovali za špiony a zrádce.²⁴⁵

Srbský církevně-národní sněm na Kosovu a Metohiji začátkem listopadu 1998 vydal prohlášení, v němž se uvádí, že Kosovo a Metohije musejí zůstat nedělitelnou součástí Srbska. Miloševićovi bylo vzkázáno, že nemá žádné právo v jakémkoliv jednání vystupovat jménem Srbů z jižní srbské oblasti, ani podepisovat jakékoliv dohody či plány.²⁴⁶

Episkop Artemije několikrát zdůraznil, že s vládnoucím režimem, který sleduje nikoliv státní, ale výhradně stranické a osobní zájmy, nelze nalézt konstruktivní řešení kosovské otázky. Byl rovněž prvním z církevních představitelů, který za situaci na Kosovu neobviňoval Ameriku a který o Haagském tribunálu nemluvil tradiční rétorikou.²⁴⁷ Mnich Sáva mluvil o nutnosti demokratizace Srbska a Černé Hory a o nezbytnosti mezináboženské spolupráce s cílem udržení míru a tolerance.²⁴⁸

Radikálnější křídlo SPC však zásadnější názorovou proměnu neprodělovalo. Pozvání k účasti na celosrbském sněmu o Kosovu a Metohiji, který se měl konat v Bělehradě, episkop zahumsko-hercegovinský Atanasije rezolutně odmítl. Episkopu Artemijovi a Momčilu Trajkovićovi, kteří tento sněm pořádali, odpověděl, že nemůže přijet do Bělehradu, neboť v Bělehradě vládne tyran a jelikož Bělehrad zradil všechny Srby, zejména ty v Hercegovině. Ostrými slovy poctil rovněž bělehradskou opozicí, dlužen však nezůstal ani Bělehradčanům, kteří se podle Atanasije „*měsíce promenádují*

²⁴⁵ Na rozdíl od Miloševiče, který jak bylo uvedeno, nikdy verbálně nenapadl církevní hodnostáře, tehdejší náměstek předsedy srbské vlády, předseda ultranacionalistické Srbské radikální strany (SRS) a dnešní haagský obžalovaný Vojislav Šešelj s veřejným atakováním a urážením duchovních problémy neměl. Např. v lednu 1999 v souvislosti s jednáním zástupců kosovských Srbů, mezi nimiž byl i vладыka Artemije, s Hashimem Thaçim (lídrem tzv. Kosovské osvobozené armády, UČK), Šešelj v rozhovoru pro nezávislé rádio B92 řekl, že v jednáních o Kosovu nemohou vystupovat ani UČK, ani „*nějaký šílený vладыka*“, který „*zneužívá tragédii svého národa pro své politikářské kalkuly*“. Viz RADOVANOVIĆ, Kristina: *Kanonsko pravo: Šešeljiada pred anatemom*. NIN (Beograd), č. 2509, 28. 1. 1999; ĆIRIĆ, Aleksandar: *Zvono za Šešelja*. Vreme (Beograd), č. 431, 23. 1. 1999. V srbské církvi se objevila iniciativa požadující exkomunikaci Vojislava Šešelje z církve.

²⁴⁶ Danas (Beograd), 9. 11. 1998; tamtéž, s. 49.

²⁴⁷ „*Americký Kongres a senát, či Evropský parlament se více zabývaly a trápily tímto problémem (problémem Kosova, pozn. M. Š.) než parlament Srbska a jeho vláda. Proběhla spousta zasedání, mnoho slov a námahy bylo vynaloženo ze strany zahraničních parlamentů, zatímco náš parlament do nedávna neřekl o Kosovu ani jediného slova. To, že je otázka Srbska a Kosova mezinárodním problémem, je důsledkem toho, že se nestala našim problémem... Pokud je Haagský tribunál pověřen mezinárodním společenstvím k vyšetřování válečných zločinů, pak to musíme přijmout a spolupracovat.*“ NIKOLIĆ, Tanja: *Vладыka Artemije: Promašeni nacionalni ciljevi*. NIN, 10. 12. 1998.

²⁴⁸ Viz RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 50.

*s pištálkami*²⁴⁹ pro nějaké své osobní a lokální zájmy a zájmičky a ani jednou nevstali/nepovstali, když padly zrazené srbské země a když Vy, Srbové na Kosovu a Metohiji, krvácíte a voláte alespoň po srbsko-srbském dialogu (...).²⁵⁰

Začátkem roku 1999 představenstvo SPC na mimořádné episkopské konferenci řešilo otázku své účasti na mírové konferenci ve francouzském Rambouillet. Patriarcha žádal francouzského šéfa diplomacie, aby srbské církvi byla umožněna účast na konferenci. Avšak, přestože delegace SPC a lokální zástupci kosovských Srbů byli v době konání konference v Rambouillet, nebyli nikým přijati. V Srbsku byla opět otevřena veřejná debata o tom, zda církev má, či nemá vystupovat v jednáních o budoucnosti Kosova. Samotná církev se cítila povolanější než státní zástupci, kteří podle církevních hodnostářů nedovedou na rozdíl od církve o Kosovu podat autentické svědectví.²⁵¹

Jakkoliv se episkop Artemije snažil přesvědčit americké diplomaty o tom, že by intervence NATO na Kosovu byla kontraproduktivní, dne 24. března 1999 NATO zahájilo letecké útoky na Svazovou republiku Jugoslávii. Zatímco západní státy bombardování zpravidla podpořily, Rusko vystupovalo jako nejdůležitější srbský spojenec, což se projevilo i na církevní úrovni. Během bombardování Bělehrad navštívil patriarcha moskevský a ruský Aleksej II.²⁵² Srbské církevní špičky během 78denního bombardování několikrát vyzvaly k zastavení leteckých útoků (což udělali i zástupci jiných náboženských organizací²⁵³) a žádaly o nalezení řešení mírovou cestou. V polovině června roku 1999 se patriarcha Pavel rozhodl přesunout se do Pečského patriarchátu a tam setrvat do té doby, než bude situace na Kosovu stabilizována. Následoval ho metropolita Amfilohije. Vladyka Atanasije navštěvoval nejohroženější kosovská místa.

Postupem času církev opustila pokorný tón a začala vystupovat rázněji. Synod SPC 15. června vydal prohlášení, v němž vyjádřil své obavy nad událostmi na Kosovu a od mezinárodních sil, které byly rozmístěny na Kosovu, požadoval ochranu srbského národa a srbských svatostánků. Rovněž vyzval aktuálního jugoslávského prezidenta a jeho vládu, aby v zájmu národa a pro jeho záchranu podali demisi: „*Každému rozumnému člověku je naprosto jasné, že četné vnitrostátní problémy a rozpory, jakožto*

²⁴⁹ Narážka na demonstrace proti Miloševićovi.

²⁵⁰ Hrišćanska misao – Svečanik, č. 4–8, 1998; citováno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 48.

²⁵¹ Takto se vyjádřil profesor Teologické fakulty Dimitrije Kalezić. Duga (Beograd), 13–26. 2. 1999; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 50–51.

²⁵² Viz PERICA, V.: *Balkanski idoli*. II., s. 172–173.

²⁵³ Viz *Kome zvone zvona...* Vreme (Beograd) – mimořádné vydání, č. 3, 3. 4. 1999.

*i mezinárodní izolovanost našeho státu nemohou být řešeny a překonány s takovýmto režimem a za takovýchto podmínek.*²⁵⁴ Režimní sdělovací prostředky rozpoutaly proti církvi a patriarchovi mediální kampaň. Rozhodný postoj církve byl však přijat kladně u kritické veřejnosti.²⁵⁵ Církevní hodnostáři odsuzovali násilí, které bylo prováděno na albánském a srbském obyvatelstvu. Vladyka Atanasije však zůstal věrný svému přesvědčení o spiknutí proti pravoslavným Srbům, ve kterém se měl sdružit křesťanský západ s antikřesťanským východem.²⁵⁶ Pozitivním jevem oproti období válek v Chorvatsku a Bosně a Hercegovině bylo to, že nedošlo k výraznějšímu odchodu duchovních z kosovské raško-prizrenské eparchie a místní obyvatelé tak nezůstali bez duchovní opory.

Vladyka Artemije společně Momčilem Trajkovićem podepsali s Hashimem Thačim 2. července 1999 v Prištině vzájemné prohlášení o usmíření a spolupráci. Obě strany odsoudily represivní akce srbského režimu. Toto setkání vyvolalo prudké reakce v režimním tisku.²⁵⁷ Ovšem jen několik málo hodin po podepsání prohlášení došlo k opětovnému vypuknutí násilí a provokacím z albánské strany. Patriarcha Pavel, vladyka Artemije a Momčilo Trajković několikrát vyzývali západní diplomacii, aby zabránila dalšímu násilí nad kosovskými Srby. Ani tři měsíce od příchodu mezinárodních mírových sil na Kosovo se však situace v jižní srbské provincii nezlepšila. Proto episkop Artemije a Momčilo Trajković 22. září podali demisi na další působení v zastupování kosovských Srbů v církevně-národním sněmu. Národně-politická rada celosrbského církevně-národního sněmu zástupcům UNMIK oznámila, že ukončuje pracovní styky se zástupci KFOR a UNMIK, dokud nebude teror nad Srby zastaven. Ochotni dále spolupracovat budou, jakmile bude vidět určitý posun.²⁵⁸ Dne 24. října 1999 zástupci kosovských Srbů založili v klášteře Gračanica *Srbskou národní radu Kosova a Metohije* (Srpsko nacionalno veće KiM – SNV), která zastupovala srbské etnikum a působila nezávisle na bělehradském režimu. Episkop Artemije byl

²⁵⁴ Glasnik SPC (Beograd), č. 6, červen 1999; uvedeno podle RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 52–53.

²⁵⁵ A to i v odborných kruzích, které vystupování SPC delší dobu posuzovaly negativně. Viz např. M. Dj.: *Molitve i molbe patrijarha Pavla*. Republika (Beograd), roč. XI., 1999, č. 216–217.

²⁵⁶ Viz např. JEVTIĆ, vladika Atanasije: *Vapaj Srba sa Kosova i Metohije*, Gračanica 1999.

²⁵⁷ Vladyka Artemije kvůli jednání s Thačim musel snášet četné urážky. Byl nazýván baptistou, americkým špiónem apod. Na svoji obhajobu však připomněl, že nebyl prvním, kdo s Thačim jednal, tím byl prezident Milan Milutinović, který se se zástupci kosovských Albánců setkal v Rambouillet. Rovněž připomněl, že s albánskou stranou nejednal o politickém statusu Kosova, ale o zajištění bezpečnosti pro kosovské Srby a o zastavení dalšího násilí.

²⁵⁸ Zevrubné informace o vystupování SPC během kosovských událostí v letech 1997–1999 viz RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 46–56.

zvolen předsedou SNV, zatímco Momčilo Trajković byl jmenován předsedou výkonné rady.

V roce 2004 se otázka kosovského statusu stala prioritní záležitostí mezinárodní agendy.²⁵⁹ V březnu 2004 vypukly na Kosovu dvoudenní nepokoje (17. a 18. března), během nichž albánští extrémisté zaútočili na srbské enklávy.²⁶⁰ V reakci na to byly ve večerních hodinách prvního dne útoků v Bělehradě a v Niši zapáleny mešity,²⁶¹ v Novém Sadě byla poškozena budova sídla Islámského společenství. V dalších srbských městech byl ničen majetek patřící Albáncům. Mírnější reakcí na kosovské násilí bylo zorganizování protestních pochodů v srbských městech. Solidaritu s kosovskými Srby vyjádřil i Bělehrad. Na bělehradských ulicích se 18. března konalo procesí, v jejímž čele šli kromě patriarchy a episkopů SPC i nejvyšší státní zástupci včetně premiéra Vojislava Koštunice. K lidu promluvil metropolita Amfilohije Radović, jenž kritizoval OSN a Evropu za to, že neochránili srbský národ a srbské svatyně na Kosovu: „*Nejsme národ, který bude volat po pomstě, ale mělo by být všem jasné, že Srbové nemohou existovat bez Pećského patriarchátu, Dečan, Gračanice, chrámu Bohorodičky ljevišské... OSN a Evropa mluví o etnickém konfliktu na Kosmetu. To je lež a pokrytectví. Pokud nás budou ti, v jejichž rukou je dnes osud Kosmetu takto chránit, pak jsou to oni, kdo donutí srbský národ, aby chránil své bytí a důstojnost sám. Vždyť na Kosmetu se děje vyhlazování jednoho národa!*“ Na konci však vyzval, aby se lidé zdrželi od útoků na cizí svatostánky.²⁶²

Březnové nepokoje se srbská politická garnitura snažila využít k získání lepší pozice v jednáních o Kosovu a k prosazení svých plánů. Na příkladu těchto událostí chtěli ukázat, že je multietnické Kosovo nemožné. Kosovští Srbové zahájili bojkot kosovských institucí, čímž uškodili zejména sobě – nepodíleli se na formování

²⁵⁹ V roce 2000 došlo k politickému převratu a k pádu Miloševićova autoritativního režimu a k nastolení režimu demokratického. Stručný chronologický přehled událostí demokratické revoluce viz např. GRUJIĆ, Dragoslav: *Beogradski oktobar: Od izbora do proglašenja predsednika SR Jugoslavije*. Vreme (Beograd), 12. 10. 2000.

²⁶⁰ Podnětem k nepokojům se stal nález dvou těl albánských chlapců v řece Ibar u vesnice Čabra v severní části Kosova. Kosovští Albánci, již ze smrti chlapců obvinili Srby, zorganizovali masové demonstrace, které záhy přerostly v násilí nevídaných rozměrů. Mezinárodní síly incident nezvládly a absolutně selhaly. Během násilí zahynulo 27 osob, více než 900 osob utrpělo zranění, několik tisíc Srbů opustilo své domovy. Navíc bylo zničeno či poškozeno kolem 800 domů a 36 pravoslavných kostelů a klášterů. Podrobné informace o březnovém násilí viz Fond za humanitarna prava: *Mart 2004: Etničko nasilje na Kosovu*. Beograd, červen 2004; dostupné na: <http://www.hlc-rdc.org/storage/docs/4400ac078018011311ccd13b74b2f73a.pdf>. Stručná chronologie událostí viz např. *B92 Specijal: Nasilje na Kosovu*, <http://www.b92.net/specijal/kosovo2004/>.

²⁶¹ Útoků na bělehradskou Bazarikli mešitu se pokusil zabránit metropolita Amfilohije, odrazuje chuligány slovy: „*Nedělejte to! Nedělejte to, zapřisahám vás Bohem! My nejsme národ zločinců, ale národ boží!*“, BIŠEVAC, Safeta: *Muftija na zgarištu*. Danas (Beograd), 19. 3. 2004.

²⁶² DJORDJEVIĆ, B. — POPOVIĆ, B: *Svoje ne damo*, Večernje novosti (Beograd), 19. 3. 2004.

kosovské politiky, a to dokonce i v otázkách, které sami navrhli (srbskou stranou byla navržena např. etnická decentralizace kosovských institucí). Z velké části se na vytváření takového postoje kosovských Srbů podílelo bělehradské vedení (zejména Demokratická strana Srbska Vojislava Koštunici) a rovněž Srbská pravoslavná církev. Jak SPC, tak Bělehrad svým nátlakem způsobily i srbský bojkot kosovských voleb 23. října 2004.²⁶³

SPC se pokoušela bezprostředně ovlivňovat i jednání o budoucím statusu Kosova. Její postoje a postoje vlády premiéra Vojislava Koštunici ke kosovské otázce jsou takřka shodné – Kosovo musí zůstat součástí Srbska a je naprosto nepřijatelné, aby Srbové měli status národnostní menšiny.²⁶⁴ Některé kroky srbská církev dělala spíše ve svůj neprospěch, jako např. v případě maření obnovení kosovských sakrálních objektů. Dne 28. června 2004 totiž vladyka Artemije podepsal memorandum o obnovení zničených kostelů a klášterů na Kosovu se zástupci UNMIK.²⁶⁵ Dne 15. září episkop svůj podpis anuloval, což zdůvodnil tím, že mezinárodní komise pro obnovení zničených chrámů porušila domluvené zásady a pravděpodobně nedodrží stanovené termíny. Rovněž sdělil, že SPC

²⁶³ Dne 1. října 2004 synod SPC vydal prohlášení, v němž konstatuje, že ani správa UNMIK s podporou KFOR, ani dočasné orgány lokální samosprávy neudělaly nic pro zlepšení pozice srbského a jiných nealbánských národů na Kosovu. Proto vyzývají srbské politické faktory, aby neapelovaly na účast Srbů v kosovských volbách „do té doby než se získají věrohodné institucionální garance, že účast zastupitelů našeho národa v orgánech samosprávy zajistí existenci srbského národa na těchto územích a účinnou ochranu jeho majetku a církevního a kulturního dědictví.“ Informativna služba SPC: *Saopštenje Svetog Arhijerejskog Sinoda: Bez verodostojnih garancija ne pozivati na kosovsko-metohijske izbore*, 1. 10. 2004. Patriarcha Pavel záhy na to zaslal dopis srbskému prezidentovi Borisu Tadićovi a premiérovi Vojislavu Koštunicovi, v němž je důrazně žádá, aby za žádnou cenu nevyzývali srbský národ k účasti na kosovských volbách: „...pro Boha živého, nevěte zbytek vyhnaného a mučednického srbského národa na Kosovu a Metohiji k volbám do orgánu tamější správy! Nevěte ho, i kdyby Vás kdokoliv k tomu přemlouval a donucoval!“ Informativna služba SPC: *Pismo patrijarha Pavla predsednicima Tadiću i Koštunici*, 3. 10. 2004. Koštunica s patriarchou souhlasil (odpověď patriarchovi, v níž premiér sděluje svůj a vládní postoj viz Koštunica: *Nemam pravo da Srbe zovem na izbore*. Večernje novosti (Beograd), 4. 10. 2004.). Prezident Tadić však podlehl mezinárodnímu nátlaku a kosovské Srby vyzval k účasti ve volbách (viz *Srbi, izadjite na izbore imate vlast za 90 dana*. Večernje novosti, 5. 10. 2004.). Jeho výzva však přišla značně pozdě a odezva u kosovských Srbů byla i tak minimální. Episkop Artemije reagoval otevřeným dopisem, v němž prezidentovi vyjadřuje své hluboké zklamání s jeho výzvou. Tímto počinem, který vladyka považuje za ostudný a nazývá zradou, prý přispěje k nezávislosti Kosova. Informativna služba SPC: *Otvoreno pismo episkopa raško-prizrenskog g. Artemija predsedniku Srbije Borisu Tadiću*, 7. 10. 2004.

²⁶⁴ Během roku 2004 eparchie raško-prizrenská vydala prohlášení, v němž kritizuje, že se mezi srbskou a světovou veřejností stále více mluví o menšinových právech Srbů na Kosovu, a stále méně o otázce budoucího statusu Kosova v rámci Srbska a Černé Hory. Rovněž však odsoudila skutečnost, že Bělehrad do té doby nevystoupil s jasným a konkrétním návrhem autonomie Kosova v rámci Srbska a Černé Hory. ERP KiM Info-slужba: *Zabrinutost Eparhije raško-prizrenske*, 21. 7. 2004.

²⁶⁵ Memorandum bylo podepsáno po třech misích zástupců Rady Evropy do oblasti, jejichž výsledkem byla zpráva o škodách vzniklých na majetku SPC během březnových událostí.

nemůže dovolit minimalizaci významu srbských institucí, ani souhlasit s tím, že se na obnovení chrámů bude pracovat bez jejich souhlasu.²⁶⁶ Podobný scénář se opakoval v březnu následujícího roku.²⁶⁷

Začátkem listopadu roku 2005 se uskutečnilo řádné zasedání sněmu SPC. V souvislosti s nadcházejícím kolem jednání o Kosovu (jež mělo být zahájeno začátkem roku 2006) bylo vydáno prohlášení Posvátného archijerejského sněmu SPC. Jménem sněmu k srbské veřejnosti promluvil patriarcha: „*každé pomyšlení na násilné odejmutí Kosova a Metohije by znamenalo, že se před zraky celého světa v 21. století jednomu demokratické státu uprostřed Evropy násilím odebírá část území, které je nadto i jeho duchovní kolébkou. (...) tento čin by v podstatě měl charakter okupace.*“²⁶⁸ Postoj církevního sněmu byl jasný – Kosovo musí zůstat součástí Srbska. V prohlášení sněmu se uvádí, že řešení nemůže být jednostranně vnucené, ani nemůže být výsledkem kouskování území podle etnických švů. To by vyvolalo masové emigrace obyvatel a nové napětí na Balkáně s dalekosáhlými následky. V případě, že řešení bude vnucené, sněm očekává, že „*parlament Srbska oznámí celému národu, že byla provedena nelegitimní a nelegální okupace jedné části srbského národního teritoria.*“²⁶⁹ Tento postoj SPC převzaly i vládnoucí elity, včetně premiéra Vojislava Koštunici.

Dne 6. prosince 2005 se na žádost patriarchy Pavla ve vládních prostorech odehrálo první zasedání srbského jednacího týmu pro Kosovo a Metohiji, kterého se zúčastnil i Výbor Posvátného archijerejského sněmu SPC s patriarchou Pavlem v čele.²⁷⁰ Na zasedání vznikla dohoda o budoucí koordinaci společného postupu výboru církve a státního jednacího týmu. SPC získala de facto formální možnost podílet se na

²⁶⁶ Podle slov vладыky Artemije mezinárodní komise nezahájila práce na žádném ze zničených pravoslavných chrámů a do obnovy nevložila „*ani jediné euro*“. Proto episkop nevidí důvod pro další existenci této komise. Eparchie mezitím zahájila samostatně a v odborné spolupráci s Ústavem památkové péče Srbska práce na opravách některých klášterů. ERP KiM Info-slужba: *Episkop Artemije: Suspendovan dogovor sa UNMIK-om o obnovi svetinja*, 15. 9. 2004; viz též tisková zpráva z téhož dne.

²⁶⁷ Dne 24. března 2005, na den šestého výročí od zahájení bombardování SRJ, patriarcha Pavel jménem synodu společně s kosovským ministrem a zástupcem UNMIK podepsal obdobné memorandum. Episkop Artemije prohlásil, že platnost tohoto memoranda neuzná. Nesouhlas vyjádřilo i srbské Ministerstvo kultury, resp. Ústav památkové péče. Patriarcha Pavel svůj podpis jednou anuloval a opět vrátil v platnost během čtyř dnů. Metropolita Amfilohije jako člen výboru sněmu SPC pro Kosovo a Metohiji memorandum rezolutně hájil. Viz TASIĆ, Jelena — MILADINOVIĆ, Zorica: *Haos u SPC: Kanoni, ovovremenski potpisi i juriš na crkveni vrh*. Danas (Beograd), 29. 3. 2005 (vč. znění memoranda: *Memorandum o razumevanju o dogovorenim opštim principima za obnovu objekata SPC*).

²⁶⁸ Informativna služba SPC: *Obračanje njegove svetosti Patrijarha Srpskog gospodina Pavla, u ime Svetog arhijerejskog sabora SPC, povodom predstojećih pregovora o statusu Kosova i Metohije*, 4. 11. 2005.

²⁶⁹ Informativna služba SPC: *Poruka Svetog arhijerejskog sabora SPC povodom razgovora o statusu Kosova i Metohije*, 4. 11. 2005.

²⁷⁰ Viz např. TASIĆ, J.: *Čvršća veza sa SPC*. Danas (Beograd), 7. 12. 2005. Členem tohoto výboru byl i episkop vranjenský Pahomije, který byl v té době byl podezřelý ze spáchání trestného činu, a sice pedofilie, k čemuž se SPC stavěla velmi vágně.

rozhodování o osudu Kosova. Jak již bylo uvedeno – postoje SPC se shodovaly s postojem bělehradského politického establishmentu. Církev navíc trvala na tom, aby součástí mezinárodních jednání byla rovněž otázka navrácení majetku církvi zabaveného při znárodnění.²⁷¹

Před zahájením jednání o budoucím statusu Kosova v roce 2006 SPC potvrdila své stanovisko z listopadu předcházejícího roku. V tzv. zásadách pro jednání o Kosovu a Metohiji, které synod a výbor ustanovily v únoru 2006, se uvádí, že postoje SPC jsou zcela komplementární s Plánem vlády Srbska pro Kosovo a Metohii a s nejnovějším plánem prezidenta Tadiće o dvounárodnostní reorganizaci Kosova, jakožto součásti Srbska.²⁷²

Dne 2. února 2007 zvláštní vyslanec OSN pro Kosovo Martti Ahtisaari zveřejnil svůj návrh na řešení budoucího statusu Kosova.²⁷³ Synod Srbské pravoslavné církve reagoval ostře – následujícího dne byla zveřejněná tisková zpráva, v níž synod vyjádřil své odmítavé stanovisko: *„Bez i jediného slova zdůvodnění, ba ani předstíraného, on (Martti Ahtisaari, pozn. M. Š) navrhuje, aby se v rozporu s normami mezinárodního práva Srbsku uloupily Kosovo a Metohije. On v podstatě navrhuje, aby se na Srbsku, mezinárodně uznaném suverénním státu, spáchalo právní násilí. On neuznává moc práva, ale právo moci (...) Posvátný archijerejský synod apeluje na odpovědné osoby, které řídí mezinárodní společenství, aby zabránily Ahtisaarimu v jeho nebezpečném záměru cizím jménem násilně odebrat Srbsku, jedné ze starých evropských zemí, nejcennější část jeho území.“*²⁷⁴

Prezident Srbska Boris Tadić 22. února navštívil patriarchu a informoval ho o průběhu jednání.²⁷⁵ Oficiální postoj SPC a většiny episkopů ohledně statusu Kosova se do dnešního dne nijak nezměnil.²⁷⁶ Názory, které zcela nekorespondovaly s oficiálním

²⁷¹ Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: *Sigurnost građana u nedovršenoj državi: Srbija 2005*. Beograd 2006, s. 406.

²⁷² Informativna služba SPC: *Osnovna načela Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC i Odbora Svetog Arhijerejskog Sabora za Kosovo i Metohiju u vezi sa predstojećim razgovorima o budućem statusu Kosova i Metohije*, 7. 2. 2006. Jednací proces o budoucím statusu Kosova byl zahájen v únoru 2006. Jednání v průběhu celého roku byla v podstatě bezvýsledná, srbská strana zvolila taktiku oddalování konečného řešení. O postojích politické elity v jednáních o Kosovu, o mediální kampani proti M. Ahtisaarimu, zvláštnímu vyslanci OSN, který měl navrhnout řešení statusu Kosova a o dalších souvislostech viz např. *Završnja faza rešavanja statusa: Neuspeli pokušaj odlaganja rešenja*. In: Helsinški odbor: *Ljudska prava – Talac društvene regresije: Srbija 2006*. Beograd 2007, s. 331–346.

²⁷³ Ahtisaariho plán předpokládal tzv. podmíněnou nezávislost Kosova.

²⁷⁴ Informativna služba SPC: *Sveti Arhijerejski Sinod SPC: Saopštenje za javnost*, 3. 2. 2007.

²⁷⁵ Informativna služba SPC: *Susret Patrijarha i predsednika: „Neka naše reči budu blage, a dokazi jaki“*, 22. 2. 2007.

²⁷⁶ Viz např. poselství sněmu SPC Informativna služba SPC: *Poruka Svetog Arhijerejskog Sabora SPC o Kosovu i Metohiji*, 25. 5. 2007. Episkop raško-prizrenský Artemije ve své analýze aktuální situace na Kosovu zdůrazňuje, že Srbsko zatím vždy mělo defenzivní postoj ke kosovské otázce a žádá, aby své

stanoviskem církve, z církevních kruhů prosakovaly na veřejnost jen ojediněle.²⁷⁷ Zdá se však, že se v prostředí Dečanského kláštera během posledních několika let zformovala nová duchovní elita zasvěcená skutečnému křesťanskému poslání, jejíž působení se zcela vymykalo rámci radikálního kurzu nejvyšších církevních kruhů. Duchovním vůdcem této skupiny mladých kněží, se (vedle přirozené autority vладыky Artemije) stal pozdější igumen kláštera Teodosije (Šibalić). Na řádném zasedání Posvátného archijerejského sněmu v květnu 2004 byl Teodosije jmenován episkopem lipljanským,²⁷⁸ vikářem eparchie raško-prizrenské.²⁷⁹ Církevním sněmem byl určen k tomu, aby v průběhu jednání o budoucnosti Kosova udržoval kontakty s představiteli mezinárodního společenství na Kosovu. Ovšem jeho tzv. flexibilnější a proreformní přístup k řešení kosovské otázky, respektive snaha o zajištění co nejlepšího postavení pro srbský národ na Kosovu, u srbské národní rady narazil. Byla mu vyčtena jeho ochota spolupracovat s lokálními kosovskými institucemi.²⁸⁰ Bez ohledu na konečný status Kosova, který se stále jasněji rýsuje, působení dečanského bratrstva se pro setrvání srbského elementu na Kosovu může stát zásadním.²⁸¹

vystupování změnilo, aby se chopilo aktivní a přesvědčivé role v obraně státních a národních zájmů. Informativna služba SPC: *Kosovo i Metohija u svetlu domaćeg i medjunarodnog prava*, 20. 6. 2007.

²⁷⁷ Výjimkou byl např. episkop australsko-novozélandský Irinej (Dobrijević), jenž při rozhovoru pro bělehradský deník sdělil, že ač nikdo v církvi není pro nezávislost Kosova, je toho názoru, že je nezodpovědné nepřipravit se na každou eventualitu a nepokusit se vytěžit maximum, tak aby byla zajištěna srbská přítomnost na Kosovu. *Vladika australijsko-novozelanski Irinej Dobrijević: Moramo se pripremiti i za nezavisno Kosovo i Metohiju*, Glas javnosti (Beograd), 7. 6. 2006.

²⁷⁸ Dle starobylého sídelního města Ulpijane, v němž sídlil episkopát.

²⁷⁹ Viz ERP KiM Info-slужba: *Iguman dečanski Teodosije (Šibalić) izabran za vikarnog episkopa lipljanskog sa sedištem u manastiru Visoki Dečani*, 20. 5. 2004. Episkop Teodosije, jakožto zástupce SPC v komisi pro obnovení chrámů zničených během březnových násilností v roce 2004, se zasadil o pokračování v realizaci obnovy pravoslavných chrámů, která byla kvůli postojům vладыky Artemije ohrožená.

²⁸⁰ Viz *Izjava SNV Kosova i Metohije*, 27. 4. 2006; dostupné na: http://www.nspm.org.yu/Hronike/2006_SNV_saopštenje1.htm; srov. TASIĆ, J.: *Kosovski Srbi su gradjani Kosova ali i Srbije*. Danas (Beograd), 21–24. 4. 2006.

²⁸¹ Zejména poté, co vладыka Artemije před nedávným Albánci avizovaným jednostranným vyhlášením kosovské nezávislosti, v oficiálním prohlášení požadoval, aby srbské vedení vůči tomuto kroku Albánců zaujalo militantní pozici: „*Je nutné mobilizovat na tři dny všechny brance Srbska z důvodu prověření bojové připravenosti a edukace. Dále zorganizovat vojenská cvičení v oblastech blízkých provincií Kosova a Metohije*“. Svoji výzvou jen potvrdil, že v podstatě nikdy neopustil svůj radikální kurz. T. J.: *Izjava političara u Beogradu nedolične suverenoj državi*. Danas (Beograd), 4. 12. 2007.

Srbská pravoslavná církev a stát

Ambice, s nimiž SPC koncem 80. let vkročila do slibně vyhlížející nové epochy, se jí za Miloševićova vládnutí nepodařilo zrealizovat. Ačkoliv se vymanila z nedůstojného marginálního společenského postavení, v němž setrvávala léta, spousta jejích cílů nebyla naplněna. Koalice s Miloševićem neuspěla – poté, co ji zmanipuloval a zneužil k vlastnímu mocenskému prospěchu, Milošević dal církvi jasně najevo, že o její spojení nestojí. Tak jako nestál o spojení žádné jiné instituce, kterou neměl pod absolutní kontrolou.

Novou šanci pro větší společensko-politickou afirmaci církve představovalo nastolení demokratické vlády po pádu Miloševiće 5. října 2000. Brzy se ukázalo, že čerstvý prezident SRJ a lídr Demokratické strany Srbska (DSS) Vojislav Koštunica bude svolný k vřelejší spolupráci s církevními kruhy.²⁸²

Srbská církev svoji roli (ostatně obdobně jako v devadesátých letech) chápala šířeji, než ji určoval obvyklý rámec společenské role náboženských institucí. Misijní činnost, kterou by typická náboženská organizace měla vykonávat, jako by nebyla v očích srbské církve dostačující k naplnění jejího poslání. Zanedbávající šíření křesťanského učení a zajišťování humanitární a sociální péče o společnost, vykazují oficiální špičky církve spíše snahu ve větší míře zasahovat do záležitostí, které jsou výhradně v kompetenci sekulárních státních institucí (tedy v případě, že se stát deklaruje jako sekulární, což je dle platné ústavy i případ Srbska). Církev požadovala důkladnou redefinici vztahů mezi církví a státem. Její nároky se vykrystalizovaly po atentátu na premiéra Zorana Djindjiće, který, ač některými kroky prokázal církvi nemalou službu,²⁸³ nenaplnoval zcela představy konzervativních církevních špiček.²⁸⁴

²⁸² Spekuluje se o tom, že je tato ochota částečně ovlivněna i příbuzenskými vztahy Vojislava Koštunici a jednoho z nejvlivnějších církevních hodnostářů, metropolity Amfilohije Radoviće. Koštunica se jako první jugoslávský prezident, „*který se křížuje a chodí do kostela*“, stal jednoznačným politickým favoritem církevních kruhů. Také Koštunicova konzervativní DSS byla často označována za monarchisticko-klerikální stranu. Církvi je značné místo věnováno i v politickém programu DSS. Viz *Program Demokratske stranke Srbije*; dostupné na: <http://www.dss.org.yu/pages/program.php?id=4843>.

²⁸³ Nejvýznamnější bylo jeho prosazení věrouky do učebních plánů základních a středních státních škol a zasazení se o dokončení výstavby chrámu sv. Sávy na Vračaru.

²⁸⁴ Zejména Djindjićova proevropská orientace byla tím, co vadilo některým vysokým církevním hodnostářům. Manifestací negativních postojů vůči Djindjićovi byl i kontroverzní projev metropolity Amfilohije Radoviće na premiérově pohřbu. Některá srovnání, kterých Amfilohije ve svém projevu použil, byla zcela nevhodná. Reakce se dostavily záhy – čtyři dny po pohřbu vláda Srbska metropolitův projev označila za pronášení politických názorů a konstatovala, že tento projev hluboce urazil Djindjićovu rodinu a přátele. Srbská pravoslavná církev se vůči takovýmto obviněním ohradila a odpověděla, že vše, co v projevu bylo řečeno, bylo řečeno z hluboké úcty k zesnulému premiérovi. Text projevu viz *Govor mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija na opelu premijeru Zoranu Djindjiću*,

Silnou podporu SPC našla v osobě Vojislava Koštunice,²⁸⁵ který ji umožnil zásadněji zasahovat téměř do všech oblastí společensko-kulturního a politického života.²⁸⁶ Koštunicovým příkladem se řídil i současný srbský prezident Boris Tadić. Na setkání se zástupci náboženských organizací v roce 2005, na němž se vedly rozhovory o aktuálních otázkách týkajících se církvi, prezident Tadić prohlásil: „...*církev je určitě součástí státu a měla by se vyjadřovat k mnoha nejdůležitějším otázkám života jednotlivce a života společnosti.*“²⁸⁷ Církevní přízeň je pro hlavní aktéry dnešní srbské politické scény stále jedním z nejdůležitějších faktorů zajištění volebních úspěchů. Církev této skutečnosti okázale využívá a snaží se ovlivňovat nejvyšší politické kruhy ve svůj prospěch. Potvrzením uvedeného bylo schválení několika zákonů, které společenskou pozici srbské církve jednoznačně posílily.

Po agresivní kampani SPC za navrácení katechetiky do škol²⁸⁸ byla nařízením vlády v roce 2001 do učebních plánů základních a středních státních škol zařazena věrouka. A to i přesto, že výsledky neoficiální veřejné diskuse spíše poukazovaly na panování odmítavého postoje vůči tomuto kroku.²⁸⁹ Zavádění věrouky proběhlo překvapivě rychle²⁹⁰ a bez nezbytných důkladnějších příprav jak v oblasti pedagogického kádru, tak v oblasti obsahové stránky nového předmětu.²⁹¹

u Hramu Svetog Save, 15. 3. 2005; http://www.zamislisrbiju.org/idc_govori_05.htm#02.

²⁸⁵ Po mimořádných parlamentních volbách v prosinci roku 2003 byl zvolen premiérem.

²⁸⁶ Jedním z pojmů mezi SPC a Koštunicovou DSS se staly snahy o diskreditaci vlády Zorana Djindjiće.

²⁸⁷ Tadić: *Crkva da se pita*. B92 (Beograd), 11. 3. 2005.

²⁸⁸ Tak např. patriarcha Pavel v rozhovoru pro list *Politika* vyjádřil své stanovisko, že navrácení věrouky do vzdělávacího systému je aktem demokratizace společnosti a neměl by být brán zřetel na obvinění, že se jedná o vnucování náboženství – takováto obvinění přicházejí zejména od těch, kteří po Druhé světové válce náboženství ve školách nahradili marxizmem. Danas, 20. 8. 2001; uvedeno podle Helsinški odbor: *Ljudska prava u tranziciji*, s. 157.

²⁸⁹ Oficiální odborná diskuze ve skutečnosti neproběhla. Sice se o této možnosti delší dobu mluvilo, počítalo se však s větším časovým prostorem, který by umožnil důkladnější přípravu na takto závažný krok. K zavádění věrouky do veřejných škol se negativně stavěla řada odborníků, a dokonce i vláda byla s výjimkou ministra pro náboženství v zásadě proti. Náměstek ministra školství byl v reakci na prosazení věrouky do škol ochoten podat demisi.

²⁹⁰ Je známým faktem, že rozhodnutí o zařazení věrouky do učebních plánů bylo čistě politického charakteru; premiér Djindjić podlehl nátlakům směřovaným zejména ze strany prezidenta Koštunice, který se o její realizaci hodně zasazoval. Viz JANJIĆ, Jovan: *Veronauka na mala vrata*. NIN (Beograd), č. 12. 3. 2001. Existuje rovněž domněnka, že se jednalo o kompenzaci za extradici Miloševiče, která rozohnila jak Koštunicu (extradice Miloševiče se stala eskalací napětí mezi vládou a prezidentem Koštunicou, který vydání Miloševiče nazval „*státním převratem*“, a jedním z důvodů brzkého odstoupení DSS z vlády), tak srbskou církev. MAMUZIĆ, Olivera: *Od komunističke do pravoslavné ideologije*. AIM press, 22. 7. 2001.

²⁹¹ Církev však nebyla spokojena ani poté, co dosáhla svého cíle. Začátkem školního roku 2001/2002 se ukázalo, že zájem žáků o věrouku nesplnil očekávání církve (nový předmět věrouky byl pouze fakultativní). Posvátný synod SPC koncem září 2001 vydal prohlášení, v němž odsoudil ministerstvo školství a vedení škol za to, že provádí „*organizovanou štvanici proti náboženské výuce a duchovní násilí nad rodiči a žáky, kteří tuto výuku chtějí*“ a že záměrně protěžují druhý alternativní předmět, občanskou nauku. N. O.: *Sinod SPC zaprepasčen, Ministarstvo iznenadjeno*. Glas javnosti (Beograd), 28. 9. 2001.

Koncem roku 2003 vláda Srbska vydala usnesení, na základě kterého byla Teologická fakulta opětovně zařazena do Bělehradské univerzity.²⁹² Rozhodnutí vlády nabylo platnosti v lednu roku 2004. Na četné kritiky, jež předcházely schválení tohoto zákona a které přicházely i od nejvyšších zástupců Bělehradské univerzity,²⁹³ nebyl brán zřetel. Ani skutečnost, že tímto aktem byla porušena základní lidská práva, nehrála žádnou roli.²⁹⁴

Dokončení právního systému, který upravuje vztahy církve a státu, bylo dosaženo schválením dalších dvou zákonů, a sice *Zákona o církvích a náboženských společnostech* a *Zákona o navrácení (restituci) majetku církvím a náboženským společnostem*.²⁹⁵ V dubnu roku 2006 byl schválen rozporuplný zákon o církvích, který nejenže byl v rozporu s evropskou konvencí o lidských právech (jež byla v roce 2004 ratifikována parlamentem Srbska a Černé Hory), ale rovněž v rozporu s ústavou Srbska. Politický establishment zcela ignoroval upozornění odborné veřejnosti, že zákon omezuje náboženské svobody a podporuje státotvornou a politickou roli církve.²⁹⁶ Tímto zákonem se sedm tzv. tradičních církví a náboženských společností dostalo do výrazně privilegovaného postavení.²⁹⁷ Trnem v oku mnoha kritiků byla skutečnost, že se v zákonu vysloveně neuvádí, že je církev oddělena od státu, a že hranice, jež určovala míru vměšování církve do státních záležitostí téměř zmizela.²⁹⁸ Kromě dalších výhod církev získala právo financování ze státního rozpočtu. Precedens tohoto zákona však představuje imunita pro kněze. Ti jsou zproštěni povinnosti zodpovídat se před státními

²⁹² Teologická fakulta byla v roce 1952 komunistickým režimem vyňata ze státní Bělehradské univerzity. Ideologické pozadí tohoto kroku komunistického režimu bylo zastánci zařazení Teologické fakulty (TF) do Bělehradské univerzity (BU) používáno jako jeden z hlavních argumentů. V době, kdy TF přešla pod BU, byl její status v hrubém rozporu s platným zákonem o vysokých školách.

²⁹³ Rektorka BU Marija Bogdanovićová se stavěla pro zachování autonomního postavení obou vysokoškolských institucí. Vyjádřila rovněž své pochybnosti o tom, že vyučující kádr TF splní podmínky, které požaduje BU. Večernje novosti (Beograd), 29. 10. 2003; uvedeno podle Helsinški odbor: *Ljudska prava i odgovornost: Srbija 2003*. Beograd 2004, s. 65.

²⁹⁴ Podmínky určující zápis na Teologickou fakultu jsou diskriminační, neboť právo na zápis do prvního ročníku TF mají pouze osoby pravoslavného vyznání, které ukončily pravoslavnou bohosloveckou školu a mají souhlas příslušného episkopa. Právě autonomie, kterou před zařazením do BU Teologická fakulta měla, umožňovala TF určovat si vlastní pravidla a tyto podmínky tudíž nebyly chápány jako diskriminační.

²⁹⁵ Oba zákony jsou dostupné na internetových stránkách srbského parlamentu. <http://www.parlament.sr.gov.yu/content/cir/akta/zakoni.asp>

²⁹⁶ KALJEVIĆ, Branka: *Sprega elite i crkve*. Helsinška povelja, č. 93–94, 2006, s. 16–17.

²⁹⁷ Tzv. tradiční církve a náboženské společnosti dle definice zákona „mají v Srbsku stáletou kontinuitu, a jejich právní subjektivita byla získána na základě zvláštních zákonů.“ Za tradiční církve jsou považovány Srbská pravoslavná církev, Římskokatolická církev, Slovenská evangelická církev, Reformační křesťanská církev a Evangelická křesťanská církev, a tradičními náboženskými společnostmi jsou Islámské náboženské společnosti a Židovské náboženské společnosti. V zákonu je uvedena také poněkud zbytečná a provokující konstatace, že „SPC má výjimečnou historickou, státotvorní a civilizační roli ve formování, ochraně a rozvoji identity srbského národa“.

²⁹⁸ V zákonu je uvedeno pouze to, že neexistuje státní náboženství. KALJEVIĆ, B.: cit. d., s. 16.

orgány za své jednání během vykonávání bohoslužebné činnosti. Proti tomuto zákonu se rezolutně postavily nevládní organizace, některé náboženské organizace a ministerstvo pro lidská a menšinová práva. Zákon je však beze změn platný dodnes.

Po dlouholeté diskuzi o navrácení majetku církvím vešel dne 1. října 2006 v platnost zákon o restituci církevního majetku. Hlavním důvodem pro schválení tohoto zákona bylo přesvědčení srbských zákonodárců, že tento zákon bude možno použít jako argument v jednáních o budoucnosti Kosova.²⁹⁹ Tento zákon kosovský problém nijak nevyřešil, pomohl však církvi k (zatím jen teoretickému)³⁰⁰ získání nemalých statků.³⁰¹

Srbsko-makedonský církevní spor

Dalšími událostmi, které jasně indikují sílící klerikalizaci srbské společnosti (a nejen srbské) a jež byly součástí národně-politického angažmá srbské církve, byly dva „rozkoly“, a sice s Makedonskou a s Černohorskou pravoslavnou církví. Poté, co se Makedonská pravoslavná církev v roce 1967 oddělila od SPC, vyhlásila autokefalitu, kterou ovšem srbská církev odmítla uznat.³⁰² Zdůvodnila to tím, že makedonská církev postupovala nekanonicky.³⁰³ Kanonický řád totiž nařizuje, že církev pro vyhlášení své samostatnosti k tomu musí nejdříve získat svolení církve mateřské. Pozoruhodností vzniklého církevního konfliktu bylo angažování tehdejších ateistických svazů komunistů obou republik, jež nezůstaly vně sporu a postavily se každý za „svoji“ národní církev. Jak vidno, makedonská církevní otázka byla již od samého začátku spíše otázkou politickou.

Na jaře roku 2002 SPC opět otevřela „makedonskou církevní otázku“ a makedonskou církev vyzvala, aby společně našly řešení jejího kanonického statusu. Návrh úmluvy byl komisemi obou církví schválen 17. května 2002 v Niši. Dle návrhu

²⁹⁹ Helsinški odbor: *Ljudska prava – Talac drušvene regresije*. Beograd 2006, s. 201.

³⁰⁰ Nejzazší termín pro podání žádostí o navrácení majetku je stanoven na 30. 9. 2008. Vyřizování jednotlivých žádostí jistě potrvá delší dobu.

³⁰¹ Církev má možnost požádat o navrácení lesů, zemědělské a stavební půdy, jakožto i objektů, které jí patřily před znárodněním. Po druhé světové válce bylo znárodněno asi 70 tisíc hektarů půdy a lesů a 1181 budova, které patřily Srbské pravoslavné církvi. JANJIC, Jovan: *Država božji dužnik*. NIN (Beograd), č. 2513, 25. 2. 1999.

³⁰² Makedonskou církev dodnes neuznala žádná z pomístních pravoslavných církví, přestože s většinou z nich udržuje dobré vztahy.

³⁰³ DJORDJEVIĆ, M.: *Borba za kanonske teritorije*. Republika (Beograd), roč. XVII, č. 362–363, 1.–31. 8. 2005.

se makedonská církev měla zřici své autokefality, za což by jí SPC přiznala autonomii.³⁰⁴ Návrh rovněž předpokládal, že se MPC vzdá svého názvu, v němž figuruje národní přízvisko a přijme název Ochridská archiepiskopie (arcibiskupství), za jejíhož dědice se tak jako tak MPC považovala. Synod MPC však podlehl nátlaku makedonské veřejnosti³⁰⁵ a politického establishmentu, jež se stavěly proti přijetí úmluvy, a nakonec tento návrh odmítl³⁰⁶, načež patriarcha Pavel jménem synodu SPC odeslal výzvu k makedonskému duchovenstvu a věřícím, k překonání „rozkladu“ a k obnovení kanonické jednoty pravoslavlí.³⁰⁷ Přestože ve své výzvě uvedl, že SPC nemá žádné národní ani teritoriální pretenze vůči Makedonii a připomněl, že etnofiletismus byl právem odsouzen jako hereze, srbský patriarcha dal rovněž implicitně najevo, že SPC byla ochotna přijmout i jednotlivé eparchie makedonské církve, což by záhy způsobilo vnitřní rozpolcení MPC. Jediným, kdo uposlechl patriarchovy výzvy, byl metropolita velešsko-povardarský Jovan (Vraničkovski). V následujícím roce byl za to makedonským církevním synodem zbaven hodnosti.³⁰⁸ Srbskou pravoslavnou církví však byl brzy zvolen za exarchu srbského patriarchy pro území Bývalé jugoslávské republiky Makedonie (BJRM)³⁰⁹.

V roce 2005 Posvátný archijerejský sněm SPC vydal *Tomos o autonomii pravoslavné Ochridské archiepiskopie*, jakožto součásti SPC, a archiepiskopem ochridským byl jmenován metropolita Jovan.³¹⁰ Zvolený název Ochridská archiepiskopie měl poukázat na to, že je právě tento církevně-administrativní celek náležející pod jurisdikci SPC dědicem původního arcibiskupství, které bylo v 9. století založeno sv. Klimentem. Tímto postupem Srbská pravoslavná církev potvrdila, že nerespektuje suverenitu cizího státu, na jehož území založila vlastní paralelní církevní strukturu a hierarchii. Dle očekávání po tomto kroku SPC následovala oboustranná verbální roztržka, která se nesla v duchu útočného politického populismu³¹¹ a které se účastnily nejen církevní, ale rovněž nejvyšší politické kruhy. V Makedonii nadto

³⁰⁴ Danas (Beograd), 17. 5. 2002; uvedeno podle Helsinški odbor: *Ljudska prava u senci*, s. 83.

³⁰⁵ Ve Skopji byly zorganizovány velké protestní demonstrace, na nichž zaznívala hesla „*Národ nedá MPC*“ apod. Viz DJORDJEVIĆ, M.: *Crkveno-političke igre bez granica*. Republika (Beograd), roč. XIV, 1–31. 8. 2002.

³⁰⁶ Tzv. nižskou dohodu podepsali pouze tři makedonští episkopové.

³⁰⁷ Politika (Beograd), 25. 5. 2002; uvedeno podle DJORDJEVIĆ, M.: *Crkveno-političke igre bez granica*. Republika (Beograd), roč. XIV, 1–31. 8. 2002.

³⁰⁸ Potvrzením politického charakteru tohoto sporu byla např. žádost předsedy státní komise pro vztahy s náboženskými společnostmi o uvržení kletby na metropolitu Jovana či prohlášení prezidenta Makedonie Borise Trajkovského, že se samostatnost církve identifikuje se samostatností státu. TUCIĆ, Živica: *Zaokret u Makedoniji*, NIN (Beograd), č. 2687, 27. 6. 2002.

³⁰⁹ Tento srbskou církví běžně používaný název pro označení Republiky Makedonie navozuje dojem, že SPC odmítá uznat i makedonský stát.

³¹⁰ Viz Pravoslavlje (Beograd), 1. 6. 2005.

probíhalo pronásledování metropolity Jovana a jeho stoupenců,³¹² zatímco příslušníkům srbské církevní hierarchie byl zakázán vstup na území Republiky Makedonie v kněžském oděvu. V souvislosti s odsouzením metropolity Jovana za šíření národnostní, rasové a náboženské nesnášenlivosti SPC požadovala reakci oficiálních bělehradských státních představitelů. Podle tvrzení srbské církve byl arcibiskop Jovan odsouzen kvůli hlásání své víry. Srbský politický establishment, obdobně jako makedonský, podpořil svou národní církev. Makedonské státní struktury byly nejvyššími státními představiteli Srbska obviněny z vměšování do církevních záležitostí a z nerespektování autonomie církevního zákonodárství. Rovněž jim byl vyčten nedostatek demokratických kapacit, který údajně potvrdily odmítáním integrovat pravoslavnou Ochridskou arcibiskopii do svého systému a registrovat ji i jako „pouhé“ občanské sdružení.³¹³ Srbská strana se pokusila případ arcibiskopa Jovana instrumentalizovat a prezentovat jako problém omezování práv srbské menšiny v Makedonii.³¹⁴ Vrcholem absurdnosti státního vměšování do církevních záležitostí se stal krok tehdejšího srbského ministra pro strategické investice Velimira Iliće – poté, co makedonské státní orgány neuposlechly jeho výzvu k osvobození arcibiskopa Jovana,³¹⁵ nařídil, aby makedonská letecká společnost okamžitě vrátila dvě letadla, které jí propůjčil srbský letecký dopravce.

Paradoxem tohoto „církevního“ sporu byl fakt, že se oficiální politické struktury k vzniklému sporu vyjadřovaly častěji nežli samotné církve. Skutečnost, že oboustranným státním vměšováním do církevních záležitostí byly dokonce ohroženy diplomatické vztahy mezi oběma státy a to ve chvíli, kdy jejich spojení v nadcházejících jednáních o Kosovu nemělo zcela zanedbatelný význam, je bezpochyby pozoruhodná.

³¹¹ Zatímco MPC srbskou církev obviňovala z teritoriálních aspirací, SPC makedonskou církev nazývala komunistickým výtvoem a Republiku Makedonii posledním bastionem komunizmu.

³¹² Metropolita Jovan byl několikrát zatýkán. V roce 2005 byl odsouzen na 18 měsíců vězení kvůli roznímčování národnostní a náboženské nesnášenlivosti.

³¹³ *Oslobodite Jovana*. NIN (Beograd), 28. 7. 2005; uvedeno podle Helsinški odbor: *Sigurnost gradjana u nedovršenoj državi: Srbija 2005*. Beograd 2006.

³¹⁴ Arcibiskop Jovan přitom byl makedonské národnosti a makedonské státní příslušnosti.

³¹⁵ „*My investujeme miliardy do výstavby dálnice, po které Makedonie vstupuje do Evropy, a oni nám to takhle vracejí*“, zdůraznil ministr Ilić a rovněž poukázal na to, že se on, jakožto ministr pro kapitální investice, „*řádně zasadil*“ o odepsání nemalých finančních prostředků, které makedonská národní letecká společnost MAT dlužila srbské společnosti Jat Airways. Dodal i to, že by chápal, kdyby srbskou církev pronásledovali „*Šiptari nebo Al Káida*“, ale nedovede pochopit, že to dělají černohorská a makedonská vláda. TASIĆ, J.: *Makedonske vlasti Ilinden obeležavaju u Pelinovcu*, Danas (Beograd), 1. 8. 2005.

Srbská versus černohorská církev

Údajná autonomie Cetinjské metropole, jakožto administrativního celku srbské pravoslavné církve na území Černé Hory, měla vzniknout v roce 1766, kdy došlo k zrušení Pečského patriarchátu, a zaniknout připojením Černé Hory ke Království SHS. Srbská pravoslavná církev však odmítá, že by jakákoliv autonomie černohorské církve kdy existovala. Cetinjská metropolita, třebaže delší dobu fungovala jako samostatná, Cetinjská metropole v minulosti skutečně nikdy nepožadovala, ani oficiálně nezískala autokefalitu.³¹⁶ Separatistické tendence černohorské církve se poprvé objevily po skončení druhé světové války.³¹⁷ Ateistický komunistický režim, obdobně jako v případě makedonské církve, paradoxně tyto snahy podporoval. Podpora však byla součástí jeho promyšlené národnostní politiky. Jako právoplatný dědic Cetinjské metropole dnes vystupuje kanonicky neuznaná Černohorská pravoslavná církev (ČPC),³¹⁸ jež vznikla v roce 1993 a byla registrována u kompetentních černohorských orgánů v roce 2000. Hlavou dnešní ČPC je arciepiskop cetinjský a metropolita černohorský Mihailo (občanským jménem Miraš Dedeić). Nově se problém černohorské církve aktualizoval zároveň se sílením snah o oddělení Černé Hory od Srbska v průběhu devadesátých let minulého století.

Jak se ukázalo, podstatou srbsko-černohorského církevního sporu nebyl pouze vztah SPC k samotné černohorské církvi, ale rovněž chápání černohorského národa, jež je představiteli srbské církve považován za srbský etnický korpus. Z toho pramenil radikálně negativní postoj i vůči iniciativám o vytvoření samostatného černohorského státu. Zapomenout nelze ani na další z důležitých činitelů srbsko-černohorského „církevního“, v podstatě však politického sváru, kterým je i nemalý církevní majetek.³¹⁹

Hlavním aktérem tohoto sporu je metropolita černohorsko-přímořský Amfilohije. Ten jistou dobu udržoval s černohorským vedením, respektive prezidentem Milem Djukanovićem poměrně dobré vztahy.³²⁰ Ovšem jen do chvíle, než Djukanović

³¹⁶ RADIĆ, R.: *Crkva u politici*, s. 72–73.

³¹⁷ O problematice autonomie černohorské církve viz např. DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, Ljubomir: *Odredjivanje medjucrkvenog položaja Crnogorske mitropolije*. Istorijski zapisi (Cetinje), 1953, s. 62–89; Týž: *Udeo Cetinjske mitropolije u borbi za uspostavljanje redovanog stanja u SPC*. In: *SPC 1912–1969*, Beograd 1969, s. 241–270; Týž: *Mitropolija crnogorska nikada nije bila autokefalna*, Beograd, Cetinje 1991.

³¹⁸ Černohorskou pravoslavnou církev uznaly Ukrajinská pravoslavná církev (Kyjevského patriarchátu), Ruská zahraniční pravoslavná církev, Bulharská a Italská pravoslavná církev.

³¹⁹ Viz např. KOPRIVICA, Veseljko: *Spor Crnogorske i Srpske pravoslavne crkve oko hramova*. Danas (Beograd), 11. 4. 2007.

³²⁰ SPC byla jednoznačně privilegovanou náboženskou institucí v Černé Hoře.

začal usilovat o vystoupení Černé Hory ze srbsko-černohorského státního společenství. Metropolita Amfilohije Radović začal otevřeně, mnohdy až agresivně vystupovat v roli ochránce srbských zájmů (podle jeho logiky se ve skutečnosti jednalo o zájmy černohorské) a společně s prosrbskými opozičními stranami agitoval proti oddělení Černé Hory.³²¹ Před osamostatněním černohorského státu Amfilohije prohlašoval, že k rozdělení Srbska a Černé Hory může dojít pouze proti vůli národa, cestou násilí, krádeže, vydírání a vyhrožování. Proto, dle jeho slov, bude SPC ignorovat eventuální rozhodnutí Černé Hory o vytvoření vlastního státu.³²² Kritickou veřejností bylo v jeho vystupování jednoznačně rozpoznáno závažné politické angažování, které přispělo k rozdělení černohorského národa do dvou táborů.

Černohorskou pravoslavnou církev a jakýkoliv společný dialog metropolita Amfilohije rezolutně odmítá. O Černohorské církvi se vyjadřuje jako o „*zhoubném nádoru*“, který „*sbírá církevní odpadky*“.³²³ Nazývá ji dítětem titoistů, kteří obdobně jako v minulosti i dnes provádějí násilí na srbské církvi.³²⁴ Metropolitu Dedeiće nenazývá jinak než „*pater vyklouz*“. Nadto mezi SPC a ČPC již několik let probíhá degutantní přetahování o církevní majetek, které několikrát skončilo i fyzickým napadením. Většinu chrámů a klášterů v Černé Hoře, včetně těch nejvýznamnějších, jakými jsou sídelní metropolitní Cetinjský klášter, Ostrožský či Moračský klášter, dnes spravuje Srbská pravoslavná církev. ČPC však tvrdí, že legitimní právo na většinu těchto nemovitostí má ona a snaží se je získat zpět. Několik let se rovněž diskutuje o devastaci černohorského kulturního a národního dědictví, jehož se jménem srbské církve dopouští metropolita Amfilohije.³²⁵ Byť se ve skutečnosti nejedná o doslovnou devastaci, smělé stavební úpravy, jež jsou na přání metropolity prováděny na starobyklých chrámech nebo v jejich bezprostřední blízkosti, skutečně představují znehodnocování historických a kulturních klenotů. Amfilohije o těchto obviněních prohlásil, že přicházejí od „*nekrofilů (...), kteří nevěří v živého Boha, ale klaní se mrtvým idolům*“.³²⁶

³²¹ Odmítavý postoj, který SPC oficiálně zaujala vůči možnosti osamostatnění Černé Hory, je nejlépe vyjádřen v dopise, který patriarcha Pavel prezidentovi Srbska a Černé Hory Svetozaru Marovićovi poslal několik dní před uskutečněním referenda o samostatnosti. *Očuvati zajedničku državu Srbije i Crne Gore*. Pravoslavljje (Beograd), č. 940, 15. 5. 2006.

³²² Večernje novosti (Beograd), 10. 1. 2002; uvedeno podle Helsinški odbor: *Ljudska prava u senci*, s. 82.

³²³ TURUDIĆ, Momir: *Amfilohije Radović: Ratnik u mantiji*. Vreme (Beograd), č. 881, 22. 11. 2007.

³²⁴ Večernje novosti (Beograd), 10. 1. 2002; uvedeno podle Helsinški odbor: *Ljudska prava u senci*, s. 82.

³²⁵ Obvinění proti SPC jako první vznesla Dukljanská akademie věd a umění. Viz *Spriječiti Amfilohija u rušenju crnogorskih kulturno-istorijskih spomenika*. Prve crnogorske nezavisne elektronske novine (PCNEN), 16. 10. 2003; <http://www.pcnen.com/Arhiva/2003/huskanje/arhiva.htm>.

³²⁶ *Amfilohije: Neka se Jevrem pokaje, pa da se molimo istome Bogu*. PCNEN, 18. 10. 2003.

Metropolita Amfilohije v rámci svého „politického“ angažmá udržoval dobré vztahy nejen s černohorskou prosrbskou politickou nomenklaturou, ale rovněž s armádními kruhy. Těsně před zánikem Svazové republiky Jugoslávie v roce 2003, SPC s Armádou Jugoslávie podepsala několik smluv, na jejichž základě získala bývalé vojenské pozemky a kasárny.³²⁷ Armádní nemovitosti, které již nebyly používány, měly totiž přejít do vlastnictví jednotlivých republik. Bouřlivé reakce černohorské společnosti však vyvolala teprve další společná akce církve a armády. Na samotný vrchol černohorského pohoří Rumija byl na příkaz metropolity Amfilohije armádní helikoptérou přistaven nevzhledný plechový kostel. Amfilohije k tomuto kroku nepotřeboval žádné zákonem stanovené stavební povolení, vystačil si s argumentem, že na stejném místě před pěti sty lety stál kostel. Pokud si uvědomíme, že se v Černé Hoře tou dobou právě schylovalo k referendu o vyhlášení samostatnosti, vzkaz metropolity Amfilohije byl více než zřejmý.

V říjnu roku 2007 byla v Černé Hoře přijata nová ústava. Hlavními odpůrci této ústavy byly prosrbské černohorské strany a Srbská pravoslavná církev.³²⁸ Metropolita Amfilohije o přijetí této ústavy prohlásil: „*Přijetí nové ústavy považuji za plivání na církev v Černé Hoře*“. Nesouhlasil zejména s tím, že v nové ústavě nebylo uvedeno, že v Černé Hoře po staletí existuje pravoslavná církev, jejímž jediným kanonickým zastupitelem je černohorsko-přímořská metropolie Srbské pravoslavné církve.³²⁹ Metropolitovi se zrovnoprávnění všech náboženských institucí³³⁰ (včetně jejího největšího rivalu ČPC), jež bylo v souladu s multikonfesním charakterem černohorského státu, jednoznačně nezamlouvalo.³³¹

Černohorská vláda nikdy nezpochybňovala přítomnost Srbské pravoslavné církve na území Černé Hory. Zároveň však neupírala a neupírá ani právo na existenci

³²⁷ Jednou z nich byla i smlouva, kterou uzavřeli metropolita Amfilohije a svazový ministr obrany dne 12. 12. 2002 a na základě které církev získala 10 000 m² půdy, společně se stávajícími objekty na Ostrově kvítí, jenž je považován za prvotřídní turistickou lokalitu. Blic (Beograd), 5. 1. 2002; uvedeno podle Helsinški odbor: *Ljudska prava u senci*, s. 83.

³²⁸ Svůj nesouhlas SPC vyjádřila v době předložení ústavního návrhu. Viz např. DŽOMIĆ, Jerej Velibor: *Opasno poigravanje verskim slobodama*. Pravoslavlje (Beograd), 1. 12. 2006, č. 953; Týž: *Ustavnost je temelj jedne države*. Pravoslavlje (Beograd), č. 954, 15. 12. 2006. Církev se snažila ovlivnit ústavní formulace v otázce církevní. Viz např. *Episkopski savet Crne Gore razgovarao sa predsednikom Filipom Vujanovićem*. Pravoslavlje (Beograd), č. 954, 15. 12. 2006.

³²⁹ PRELEVIĆ, C: *Ustav bez opozicije*. Večernje novosti (Beograd), 20. 10. 2007. V ústavě není jmenovitě uvedená žádná z náboženských organizací.

³³⁰ Viz čl. 14 černohorské ústavy; dostupné na: <http://www.skupstina.cg.yu/index1.php?module=3&sub=2>.

³³¹ Na šířící se fámy o tom, že je největším kandidátem na trůn nového srbského patriarchy, Amfilohije odpověděl: „*Jsem metropolitou černohorsko-přímořským a Černohorci se mne jen tak nezaváží. Setrvám zde s Boží pomocí. Už jsem si přichystal i hrob. Ti, co mají obavy, ať se nestarají*.“ (TURUDIĆ, M.: *Amfilohije Radović: Ratnik u mantiji*. Vreme (Beograd), č. 881, 22. 11. 2007). Není tedy divu, že je metropolita již delší dobu označován za „*politika v kutně*“.

Černohorské pravoslavné církvi. Zůstává otázkou, jak dlouho ještě Černohorci, jejichž emancipace byla nově podpořena i příslibem brzké integrace do evropských struktur, budou ochotni za svou církev považovat takovou církevní organizaci, která již svým jménem (nacionálním přízviskem *srbská*) sugeruje cizí původ. Faktem zůstává, že počet věřících, kteří se hlásí k Černohorské pravoslavné církvi, původně obrovskou částí černohorského obyvatelstva považované za sektu, stále roste. Černohorci budou pravděpodobně chtít obdobně jako jazyk mít i svoji národní církev. Aby si Srbská pravoslavná církev udržela část černohorské pravoslavné obce pod svou záštitou, bude muset Černohorcům nabídnout mnohem více než popírání jejich etnické svébytnosti.

ZÁVĚR

Téměř celé minulé století se neslo v duchu postupné, k jeho konci ale již velmi intenzivní sekularizace evropské společnosti. Události, jež následovaly po krachu komunistické ideologie, pádu bipolárního uspořádání světa a následné krizi modernity ovšem na jeviště společensko-politických dějin znovu přivedly náboženské instituce, které byly schopny nabídnout jinou, novou ideologii a zaplnit tak vzniklé ideologické vakuum.

V Srbské církvi se v meziválečném období objevily dvě velké teologické authority, Justin Popović a Nikolaj Velimirović. Jejich působení bylo po druhé světové válce ztíženo – okamžitý dopad jejich učení byl znemožněn účinnými represemi komunistického režimu. Zásadním však bylo pozdější působení jejich duchovních žáků, kteří se s přejatým konzervativním myšlením dostali během 80. let do popředí církevních kruhů. Zástupci této generace mladých teologů, již zůstali důsledně věrní svým duchovním vzorům, hlásali radikální antikomunismus, což vyžadovalo i časté zamlčování církevního oportunizmu. Rovněž difamovali odkaz vývojově vyspělejší západní společnosti a šířili myšlenku výlučnosti srbského, neboli svatosávského pravoslaví. Srbská církev, vedená touto elitou, vystoupila z okraje společnosti s jasnými požadavky – trvala na vrácení komunistickým režimem léta odepírané centrální pozice ve společenském životě srbského národa. V duchu staleté role „národního vůdce“ a s pomocí populistických stereotypů o „vyvoleném“ srbském národě, o jeho slavné minulosti a o Srbech, jakožto největších obětech jugoslávského komunizmu, dosáhla církev homogenizace národních mas pod svými křídly. Obdobně jako v některých dalších postkomunistických státech, kde došlo k pseudoduchovní obrodě, která spíše nežli návratem k duchovnu byla následkem sílícího nacionalizmu. Nová postkomunistická politická nomenklatura zneužila trendu masové „duchovní obrody“ srbského národa a jeho návratu k pravoslaví. Odpovídající rétorikou, kterou tyto masy oslovovala, si zajistila legalizaci vlastního politického působení.

Srbská církev měla to „štěstí“, že se doba její afirmace překryla s dobou, kdy se na politické scéně, tehdy stále komunistické Jugoslávie, objevil „nový charismatický vůdce“, jehož mocenské ambice předčily i ta nejspolehlivější očekávání. Srbská pravoslavná církev v Miloševićem předkládaném velkosrbském projektu viděla možnost realizace vlastních cílů a „nabídla“ mu libivé floskule a mýty. Dopady tohoto projektu však byly

katastrofální – zatímco se zbytek někdejšího tzv. východního bloku trhal podél národnostních švů většinou mírovou cestou, v jugoslávském prostředí proběhl krvavý konflikt nebývalých rozměrů, za jehož podobu část zodpovědnosti nese i Srbská pravoslavná církev. Je zcela zřejmé, že přední jugoslávské náboženské organizace neměly moc válečné tragédii zabránit. Jisté však je, že podporovaly resentimentní nacionalismus, který pro rozjezd válečné mašinérie sehrál jednu z klíčových rolí. Srbská pravoslavná církev se se svojí zodpovědností dodnes neuměla vypřádat. SPC nejenže odmítá agresorský charakter srbskou oligarchií řízené války, ale podílí se na přeměně válečných zločinců v národní hrdiny. Prohlašováním o návaznosti Miloševićova režimu na režim předcházející, coby jeho největšího hříchu, církev odvracela pozornost srbské veřejnosti od jeho velkosrbského nacionalismu, který v zásadě podporovala i sama. Z válečných událostí tak vyšla, alespoň v očích svých věřících, neposkvřená. To dále ztěžuje její sebereflexi.

Do událostí na Kosovu v druhé polovině 90. let vstoupila SPC ostražitěji. Bez silného spojence a stavějíc se společně s opozicí, kterou odmítala pro nedostatečné národovectví, proti režimu, zaujímal zezáátku postoje budící dojmy ochoty k dialogu s kosovskými Albánci. Právě na problematice Kosova se potvrdilo, že pravá tvář radikálního a stále nejvlivnějšího církevního křídla zůstala nezměněná.

Veškeré teritoriální boje, které srbská církev nutně chápala jako boje o kanonické území, SPC prohrála. Na vnitropolitické úrovni však byla výrazně úspěšnější. Po říjnových událostech roku 2000, kdy došlo k novému přeskupení srbských společensko-politických sil, srbská církev, vycítivši další příležitost k uskutečnění nenaplněných ambicí, našla oporu u „kleronacionalistických“ politických kruhů. S pomocí politických špiček docílila prosazení některých velmi závažných prvků do právního systému Srbska, které signalizují nastoupený kurz ke klerikalizaci veřejného života. SPC se začala neskryvaně vnucovat srbské společnosti jako nejvyšší morální, ale také ideologický arbitr, což se intenzivněji projevilo zejména po zajištění dlouho kýžených elementárních jistot – navrácení majetku, možnosti ovlivňovat výchovu mladé generace apod. Odmítáním individualizmu a politického pluralizmu a trváním na archaickém modelu společenského uspořádání, jež by se měl podobat „organickopravoslavné monarchii“, SPC neguje demokraticky organizovanou společnost a rovněž nutnost integrace do širších nežli národních struktur. Volbou takovéto archaické doktríny SPC ztěžuje srbské společnosti, na niž má nezanedbatelný vliv, zbavení se tíživého břemene vlastní minulosti a otevření se světu.

Srbsko pravděpodobně zůstane sekulárním státem. Přestože je určitá míra klerikalizace srbské společnosti nepopíratelná, srbské obyvatelstvo je natolik poznamenáno celosvětovými modernizačními procesy, že se jich jen stěží bude na přání srbské církve ochotno vzdát. Srbská církev, nacházející se v zajetí anachronního pojmání vlastního údělu, bude muset přehodnotit své postoje a přijmout skutečnost takovou, jaká je. Zcela jistě by jí v tom byl nápomocen podnět od srbského státu. Ten by musel dát církvi jasně najevo, že definování Srbska coby laického státu není prázdnou frází a že absolutní desekularizace, jakou požaduje SPC, je nepřijatelná. Jinak sekulární společnost v srbském případě zůstane pouhou „*politickou metaforou*“.

РЕЗИМЕ

Захваљујући специфичним историјским околностима које су владале на балканском простору Српска православна црква (СПЦ) задобила је одређене карактеристике по којима се у извесној мери разликује од других православних цркава. Дугогодишња владавина турске империје довела је до постепеног јењавања утицаја српске средњовековне аристократије и до распада државног система. У одређеном тренутку СПЦ као једина организована институција преузима улогу световне власти и постала вођа српског народа. Ову функцију је СПЦ вршила до тридесетих година XIX века, када долази до појаве првих политичких партија које цркви преузимају водећу улогу. Губљење позиције на челу српског народа СПЦ је у извесној мери надокнадила протекцијама које је добијала као награду за одржавање коректних односа са световном влашћу. Управо поменута историјска улога СПЦ је данас коришћена као главни аргуменат против оптужби за све чешће политичко ангажовање црквене јерархије.

После преживљених страхота Другог светског рата из ког је изашла са великим материјалним, али пре свега људским губицима, Српска православна црква, иако је према атеистичком, комунистичком режиму осећала дубоку аверзију, одлучује се за одређену врсту опортунизма. Вештачки форсирана секуларизација условила је велики одлив знатног броја верника од црквених организација. За разлику од католика који и током комунистичке владавине на извештан начин остају везани за цркву, српско становништво код кога је исповедање вере било условљено више традицијом него осећањем припадности хришћанској заједници, било је подложније процесима друштвене секуларизације.

Крајем осамдесетих година прошлога века када долази до слома комунистичке идеологије и до распада биполарне поделе света, те се покреће процес ревитализације религије и то поготово у неким посткомунистичким земљама међу које као типичан пример можемо да убројимо и некадашњу Југославију. Српска православна црква која се годинама налазила на друштвеним маргинама, користи овај тренутак како би задобила што већи број верника. Постепено јачајући покушава да се врати на позорницу друштвено-политичких дешавања српског друштва. Иако се број верника рапидно повећавао, до духовне

обнове у хришћанском смислу није дошло. Најутицајнији део црквене јерархије дао је предност борби за остварење политичке моћи.

Паралелно са друштвено-социолошким променама долази до наглих промена на политичкој сцени Југославије. Појављује се „*нови вођ српскога народа*“ Слободан Милошевић, који ускоро постаје најмоћнијом личношћу југословенских политичких кругова. Милошевић се ускоро упушта у покушај остваривања националног пројекта Велике Србије. Овом пројекту је свесрдну подршку понудила и српска црква, али сан о Великој Србији се ипак није остварио. Уместо победе и уједињења свих српских земаља, одиграла се једна од највећих катастрофа у европској историји после Другог светског рата. Нажалост ни црквене организације из ових ратова нису изашле безгрешне. Иако је моћ црква била и сувише мала да би зауставиле крвави конфликт, могле су да ураде много више како би се последице рата ублажиле. Водеће црквене организације такође сnose одговорност за потпиривање националне мржње, која је постала један од главних фактора недавних југословенских сукоба.

Непосредно после завршетка ратова дошло је до очекиваног пооштравања ситуације на Косову и Метохији. Српска црква у косовска дешавања улази опрезније, али без обзира на то, што на почетку иступа са привидном жељом за остварењем дијалога са косовским Албанцима, недавни догађаји потврђују да радикална фракција унутар цркве и даље остаје најутицајнија.

После демократске револуције која се одиграла 5. октобра 2000. године, за реализацију својих неостварених циљева СПЦ проналази подршку у „*клеронационалистичким*“ политичким круговима. Захваљујући блиској сарадњи коју је са њима убрзо успоставља, СПЦ коначно успева да појача своју друштвено-политичку позицију. То јој је омогућило и доношење неколика правних аката, на основу којих је после дугогодишње кризе била у стању да обезбеди не само директан утицај на друштво, али и неке од својих елементарних сигурности (нпр. повратак црквене имовине). Очигледна је чињеница да је у српском савременом друштву дошло до одређених промена које су резултирале повећањем нивоа клерикализације. СПЦ која као институција у Србији ужива највише поверење грађана, током последних година се намеће и као највећи морални и идеолошки арбитар. Без обзира на дугогодишњу међународну изолацију и отежани пут ка интеграцији у шире европске структуре Србија ће обратно од жеља Српске православне цркве ипак остати секуларна.

LITERATURA I ZDROJE

Monografije:

- ALEXANDER, Stella: *Church and State in Yugoslavia since 1945*. Cambridge 1979.
- BAJFORD, Jovan: *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd 2005.
- BANDIĆ, Dušan: *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko. Ogledi o narodnoj religiji*. Beograd 1990.
- BANDIĆ, Dušan: *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd 1991.
- BLAGOJEVIĆ, Mirko: *Religija i crkva u transformacijama društva: Sociološko istorijska analiza religijske situacije u srpsko-crnogorskom i ruskom (post)komunističkom društvu*. Beograd 2005.
- ČAJKANOVIĆ, Veselin: *Mit i religija u Srba*. Beograd 1973.
- ČAJKANOVIĆ, Veselin: *O vrhovnom bogu u staroj srpskoj religiji*. Beograd 1994.
- ČOLOVIĆ, Ivan: *Bordel ratnika*. Beograd 2000.
- ČOLOVIĆ, Ivan: *Politika simbola: Ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd 1997.
- DARTEL, Geert van: *Cirilometodska ideja i svetosavlje*. Zagreb 1984.
- DIMITRIJEVIĆ, Nenad: *Slučaj Jugoslavije: socijalizam, nacionalizam, posledice*. Beograd 2001.
- DJORDJEVIĆ, Dragoljub B.: *Beg od crkve*. Knjaževac 1984.
- DJORDJEVIĆ, Mirko: *Srpska konzervativna misao*. Beograd 2003.
- DUIZINGS, Ger: *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd 2005.
- EKMEČIĆ, Milorad: *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918*. I–III. Beograd 1989.
- ERIKSEN, Tomas Hilan: *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd 2004.
- GELLNER, Ernest: *Nacionalismus*. Brno 2003.
- HOBBSBAWM, Eric — RENGGER, Terence: *Izmišljene tradicije*. Beograd 2002.
- HOBBSBAWM, Eric: *Nacije i nacionalizam. Program, mit, stvarnost*. Zagreb 1993.
- ILIĆ, Predrag: *SPC i tajna Dahaua: Mit i istina o zatočeništvu patrijarha Gavrila Dožića i episkopa Nikolaja Velimirovića u Dahauu*. Beograd 2006.
- JELIĆ-Butić, Fikreta: *Ustaše i nezavisna država Hrvatska: 1941–1945*. Zagreb 1978.
- JEROTIĆ, Vladeta: *Vera i nacija*. Beograd 1999.
- JEVTIĆ, Atanasije: *Bogoslovlje Svetoga Save*. Beograd 1977.
- JEVTIĆ, Atanasije: *Stradanje Srba na Kosovu i Metohiji od 1941. do 1990. godine*. Priština 1990.
- JIREČEK, Konstantin: *Istorija Srba*. I–II. Beograd 1952.
- JUDAH, Tim: *The Serbs. History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. London 1997.
- Kolektiv: *Dějiny jihoslovanských zemí*. Praha 1998.
- Kolektiv: *Dějiny Srbska*. Praha 2004.
- MILEUSNIĆ, Slobodan: *Sveti Srbi*. Kragujevac 1989.

- MILOSAVLJEVIĆ, Olivera: *U tradiciji nacionalizma – ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*. Beograd 2002.
- MIRKOVIĆ, Mirko: *O pravnom položaju srpske crkve u našoj prošlosti*. Beograd 2000.
- Martyrdom of the Serbs. Persecutions of the Serbian Orthodox Church and Massacre of the Serbian People. Documents and Reports of the Trustworthy United Nations and of Eyewitnesses*. Prepared and Issued by the Serbian Eastern Orthodox Diocese for the United States of America and Canada. Chicago 1943.
- PAVLOVIĆ, Stevan K.: *Istorija Balkana 1804–1945*. Beograd 2004.
- PELIKÁN, Jan: *Národnostní otázka ve svazové republice Jugoslávii. Geneze – vývoj – perspektivy*. Praha 1997.
- PERICA, Vjekoslav: *Balkanski idoli: Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*. I.–II. Beograd 2006.
- PEŠIĆ, Vesna: *Kosovski čvor: drešiti ili seći?*. Beograd 1990.
- POPOVIĆ, Danica: *Pod okriljem svetosti: Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd 2006.
- POPOVIĆ, Miodrag: *Vidovdan i časni krst*. Beograd 1998.
- Prepodobni JUSTIN ćeljski: *Istina o SPC u komunističkoj Jugoslaviji*. Beograd 1990.
- RADIĆ, Radmila: *Država i verske zajednice 1945–1970*. I.–II. Beograd 2002.
- RADIĆ, Radmila: *Gavrilo Dožić 1881–1950*. Beograd 2006.
- RADIĆ, Radmila: *Patrijarh Pavle – Biografija*. Beograd 2005.
- RADIĆ, Radmila: *Verom protiv vere*. Beograd 1995.
- RAMET, Sabrina Petra: *Balkan Babel. The Desintegration of Yugoslavia from the Dead of Tito to Ethnic War*. Oxford 1992.
- RYCHLÍK, Jan — KOUBA, Miroslav: *Dějiny Makedonie*. Praha 2003.
- ŘEZNÍK, Miloš: *Formování moderního národa (Evropské dlouhé 19. století)*. Praha 2003.
- SLIJEPČEVIĆ, Djoko: *Istorija Srpske pravoslavne crkve*. I.–III. Beograd 1991.
- SMITH, Anthony D.: *Nacionalni identitet*. Beograd 2006.
- Sveti arhijerejski sinod SPC: *Srpska Pravoslavna crkva : njena prošlost i sadašnjost*, sv. 8, Beograd 1992.
- TODOROVA, Marija: *Imaginarni Balkan*. Beograd 1999.
- TOMANIĆ, Milorad: *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*. Beograd 2001.
- VELIMIROVIĆ, Nikolaj: *Pravoslavlje i politika*. Beograd 2003.
- VELIMIROVIĆ, Nikolaj: *Rat i Biblija*. Beograd 1993.
- VRCAN, Srdjan: *Od krize religije k religiji krize: Prilog raspravi o religiji u uvjetima suvremene krize*. Zagreb 1986.
- VUKOMANOVIĆ, Milan: *Sveto i mnoštvo: Izazovi religijskog pluralizma*. Beograd 2001.
- WEHLER, Hans-Ulrich: *Nacionalizam – istorija – forme – posledice*. Novi Sad 2002.

ZÁSTĚROVÁ, Bohumila a další: *Dějiny Byzance*. Praha 1992.

Různé:

BOGDANOVIĆ, Dimitrije (ed.): *Sveti Sava: Sabrani spisi*. Beograd 1986.

BOGDANOVIĆ, Dimitrije (ed.): *Teodosije: Žitija*. Beograd 1988.

ĆIRKOVIĆ, Sima — FERJANČIĆ, Božidar: *Stefan Dušan – car i kralj*. Beograd 2005.

DOŽIĆ, dr. Gavriilo: *Memoari*. Paris 1974.

JUHAS-GEORGIEVSKA, Ljiljana (ed.): *Stefan Prvovenčani: Sabrani spisi*. Beograd 1988.

MARINKOVIĆ, Radmila (ed.): *Domentijan: Život svetog Save i Život svetog Simeona*. Beograd 1988.

Sborníky a výbory:

BANAC, Ivo: *Raspad Jugoslavije: Eseji o nacionalizmu i nacionalnim sukobima*. Zagreb 2001.

DJORDJEVIĆ, Dragoljub B. — MILOŠEVIĆ, Zoran Z. (edd.): *Pravoslavlje, rat i stradanje – sociološki prikaz i nešto razjašnjenja*. JUNIR godišnjak (Niš), č. 1, 1994.

DJORDJEVIĆ, Dragoljub B. — TODOROVIĆ, Dragan (edd.): *Mladi – religija – veronauka: Izazovi intelektualizma*. Beograd 2000.

DJORDJEVIĆ, Dragoljub B. (ed.): *Povratak svetog?*. Niš 1994.

Historijski mitovi na Balkanu. Sarajevo 2003.

KUBURIĆ, Zorica (ed.): *Religija, veronauka, tolerancija*. Novi Sad 2002.

LUKIĆ, Svetlana — VUKOVIĆ, Svetlana (edd.): *Pešćanik FM 1–4*, Beograd 2005; rozhovory.

MLADENOVIĆ, Radoš — ČULIBRK, jeromonah Jovan (edd.): *Jagnje Božije i zvijer iz bezdana: Filozofija rata*. Cetinje 1996.

MOJZES, Paul (ed.): *Religion and the War in Bosnia*. Atlanta 1998.

PEROVIĆ, Latinka (ed.): *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka: Uloga elita*. kn. 3. Beograd 2003.

POPOV, Nebojša (ed.): *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd 1996.

Religija – rat – mir. Niš 1994.

VELIMIROVIĆ, Nikolaj: *Iznad istoka i zapada*. I–III. Novi Sad 2003.

VELIMIROVIĆ, Nikolaj: *San o slovenskoj religiji: Odabrane misli i besede*. Beograd 1996.

Studie a analýzy:

ALEKSOV, Bojan: *Nationalism in Construction: The Memorial Church of St. Sava on Vračar Hill in Belgrade*. Etudes balkaniques: état des savoirs et pistes de recherche (Paris), 19.–20. prosince 2002.

AMFILOHIJE, episkop banatski: *Duhovni smisao hrama Svetog Save na Vračaru*. Vršac 1989.

- DJORDJEVIĆ, Dragoljub B.: *Religijsko-crkveni kompleks, raspad druge i budućnost treće Jugoslavije – fragmenti*. Filozofija i društvo (Beograd), č. 6, 1994.
- DJORDJEVIĆ, Dragoljub B.: *Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva*. In: *Religija i razvoj*, JUNIR godišnjak (Niš), č. 14–21, 1995.
- DJORDJEVIĆ, Dragoljub B.: *Slava u Srba kao religiozni i profani praznik na kraju 20. veka – sociološki uvid*. In: *Etno-kulturološki zbornik*, č. 4, Svrljig 1998.
- DJORDJEVIĆ, Mirko: *Ratni krst srpske crkve*. Republika (Beograd), č. 273, 2001.
- DJORDJEVIĆ, Mirko: *Povratak propovednika*. Republika (Beograd), č. 143–144, 1996.
- DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, Ljubomir: *Mitropolija crnogorska nikada nije bila autokefalna*, Beograd, Cetinje 1991.
- DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, Ljubomir: *Odredjivanje međjucrkvenog položaja Crnogorske mitropolije*. Istorijski zapisi (Cetinje), 1953.
- DURKOVIĆ-JAKŠIĆ, Ljubomir: *Udeo Cetinjske mitropolije u borbi za uspostavljanje redovanog stanja u SPC*. In: *SPC 1912–1969*. Beograd 1969.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: *Ljudska prava – Talac društvene regresije: Srbija 2006*. Beograd 2007.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: *Ljudska prava i kolektivni identitet: Srbija 2004*. Beograd 2005.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: *Ljudska prava i odgovornost: Srbija 2003*. Beograd 2004.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: *Ljudska prava u senci nacionalizma: Srbija 2002*. Beograd 2003.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: *Ljudska prava u tranziciji: Srbija 2001*. Beograd 2002.
- Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji: *Sigurnost građana u nedovršenoj državi: Srbija 2005*. Beograd 2006.
- JEVTIĆ, Atanasije (ed.): *Srpska crkva u Drugom svetskom ratu*. In: *Serbia i komentari*. Beograd 1991.
- JEVTIĆ, Atanasije: *Kosovsko opredeljenje za carstvo nebesko u istorijskoj sudbini srpskoga naroda*. In: *Sveti knez Lazar. Spomenica o šestoj stogodišnjici Kosovskog boja*. Beograd 1989.
- JEVTIĆ, Atanasije: *Razvoj bogoslovlja kod Srba*. Teološki pogledi (Beograd), č. 3–4, 1982.
- KERŠEVAN, Marko: *Marksistička sociologija religije – kako i zašto?* Kultura (Beograd), 65/66/67, 1984.
- KUPRES, Radovan: *Srpska pravoslavna crkva i novi srpski identitet*. Beograd 2006.
- MLYNÁRIKOVÁ, Eliška: *MPC v kontextu vývoje jugoslávské společnosti a politiky (1944–1968)*. Praha 2007; diplomová práce.
- PERICA, Vjekoslav: *Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije*. In: *Historijski mitovi na Balkanu*. Sarajevo 2003.

- PETROVIĆ, Ruža — BLAGOJEVIĆ, Marina: *Seobe Srba i Crnogoraca sa Kosova i iz Metohije. Rezultati ankete sprovedene 1985–1986. godine*. In: *Demografski zbornik*. kn. 2. Beograd 1989.
- POPOV, Nebojša: *Srpski populizam: Od marginalne do dominantne pojave*; elektronički zdroj: http://147.91.230.48/ifdt/izdanja/casopisi/ifdt/IV/D4/document#_ftnref150.
- RADIĆ, Radmila: *Crkva i srpsko pitanje*. In: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd 1996.
- RADIĆ, Radmila: *Politička ideologija kao sekularna religija i njena integrativna funkcija*; elektronički zdroj: <http://www.cpi.hr/download/links/7039.pdf>.
- RADIĆ, Radmila: *Verska elita i modernizacija – Teškoće pronalaženja odgovora*. In: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka*. Beograd 2003.
- STOJKOVIĆ, B.: *Sukob identiteta: Religijsko i nacionalno kao izvor i povod ratnih konflikata*. In: *Religija – rat – mir*. Niš 1994.
- SUBOTIĆ, Dragan: *Vasa Pelagić i nastup sekularizacije u srpskom građanskom društvu početkom 19. veka*. In: *Povratak svetog?*. Niš 1994.
- ŠTĚPÁNEK, Václav: „Antibyrokratická“ revoluce v Srbsku v letech 1988–1989. In: *SPFFBU*, C 52, Brno 2005.
- ŠTĚPÁNEK, Václav: *Nikdo vás nesmí bít...* In: *Slavista s duší básníka*. Brno 2005.
- ŠTĚPÁNEK, Václav: *Osídla etnofiletismu: Srbská pravoslavná církev v zajetí kosovského mýtu*. In: *SPFFBU*, C53, Brno 2007.
- ŠTĚPÁNEK, Václav: *Srbské snahy o revizi principů jugoslávské ústavy z roku 1974*. In: *Slovanské historické studie*. Praha, Brno 2006.
- ŠTĚPÁNEK, Václav: *VIII. zasedání Ústředního výboru Svazu komunistů Srbska – přelomové datum moderní Jugoslávské historie: Příspěvek k objasnění mocenského vzestupu Slobodana Miloševiče*. In: *SPFFBU*, C51, Brno 2004.
- VUKOMANOVIĆ, Milan: *Doslednost verskog fundamentalizma*. In: POPADIĆ, Dragan (ed.): *Uvod u mirovne studije*. II. Beograd 2006.
- VUKOMANOVIĆ, Milan: *Challenges of Religious Pluralism in Serbia*. Kotor 2004; elektronički zdroj: <http://kotor-network.info/papers/Kotor2004/Challenges.Vukomanovic.htm>.
- VUKOMANOVIĆ, Milan: *O čemu crkva (ne) može da se pita. SPC, Država i društvo u Srbiji (2000–2005)*. Beograd 2005.
- VUKOMANOVIĆ, Milan: *Od istoka do zapada*. Eterna (Beograd), č. 6, 1997.
- VUKOMANOVIĆ, Milan: *Religija, konflikt, identitet*. Filozofija i društvo (Beograd), č. XVI., 2000.
- VUKOMANOVIĆ, Milan: *The Religious Dimension of the Yugoslav Conflict*. Kotor 2004; elektronički zdroj: <http://kotor-network.info/papers/easr2004/dimension.mv.htm>.

Články:

Danas (Beograd)

- ANDRIĆ, Vesna — STOJKOVIĆ, Ružica — TASIĆ, Jelena: *Oprečna reagovanja crkvene i akademske javnosti*. Danas – Vikend, 17.–18. 1. 2004.
- ANTIĆ, Goran M.: *Vladika Atanasije Jevtić o „Pravoslavlju danas u svetu“ na predavanju na Učiteljskom fakultetu u Vranju*. Danas, 29. 6. 2005.
- BIŠEVAC, Safeta: *Muftija na zgarištu*. Danas, 19. 3. 2004.
- BYFORD, Jovan: *Expert za „evroslinavce“*. Danas, 8. 11. 2005.
- D., R.: *Patrijarh Pavle štiti Karadžioće*, Danas, 1. 8. 2005.
- D., R.: *Poruka Sabora SPC o kosovskim pregovorima: Otimanje Kosova i Metohije od Srbije je okupacija*. Danas 5.–6. 11. 2005.
- Imate svoje komandante, njih poslušajte*. Danas, 29. 6. 2005.
- Iznevereno poslovanje*, Danas, 14–15. 10. 2006.
- Javne tajne manastira Ostrog*. Danas, 23. 8. 2005.
- KOPRIVICA, V. — TASIĆ, J.: *Mitropolit Amfilohije: Čitava pokolenja čekala ovaj dan*. Danas, 1. 8. 2005.
- KOPRIVICA, Veseljko: *Amfilohijeve besjede razdora*. Danas, 15. 6. 2006.
- KOPRIVICA, Veseljko: *Po pravdu pred zemaljski sud*. Danas, 11. 4. 2007.
- KOPRIVICA, Veseljko: *Spor Crnogorske i Srpske pravoslavne crkve oko hramova*. Danas, 11. 4. 2007.
- Most Radija Slobodna Evropa: Da li je moguć suživot između Albanaca i Srba na Kosovu? – Bez jasnih odgovora za dogledno vreme*. Danas – Vikend, 4.–5. 11. 2006.
- Most Radija Slobodna Evropa: Verska tolerancija i uloga religije u ratnim i poratnim zbivanjima na području bivše Jugoslavije – Iznevereno poslovanje*. Danas – Vikend, 14.–15. 10. 2006.
- NIKOLIĆ, Dragan: *Strah od opasnih scenarija*. Danas – Vikend, 17.–18. 1. 2004.
- Pismo upozorenja srpskoj kulturnoj javnosti: Kasni suočavanje sa zlom*. Danas, 29. 10. 2002.
- Popovi, pa topovi*. Danas, 29. 7. 2005.
- T. J.: *Izjave političara u Beogradu nedolične suverenoj državi*. Danas, 4. 12. 2007.
- T., J.: *Gospode, ne ponovilo se!*. Danas, 11. 6. 2005.
- T., J.: *Vladika Lavrentije posetio Ojdanića i Miloševića*. Danas, 2. 12. 2002.
- T., J.: *Vladika Teodosije: Obnova Zočišta važna za povratak Srba*. Danas, 1. 8. 2005.
- TASIĆ, J.: *„Vladika i gospodar“*. Danas, 6.–7. 1. 2004.
- TASIĆ, J.: *Čvršća veza sa SPC*. Danas, 7. 12. 2005.
- TASIĆ, J.: *Makedonske vlasti Ilinden obeležavaju u Pelinovcu*, Danas, 1. 8. 2005.
- TASIĆ, J.: *Mitropolit Jovan imenovan za arhiepiskopa ohridskog*. Danas, 28. 5. 2005.
- TASIĆ, J.: *Predlog Načertanija za 21. vek*. Danas, 16. 2. 2004.
- TASIĆ, J.: *Vladike se dopisuju preko medija*. Danas, 31. 3. 2005.

TASIĆ, J.: *Vrline episkopa „miloševskog“*. Danas, 31. 3. 2003.

TASIĆ, Jelena — MILADINOVIĆ, Zorica: *Haos u SPC: Kanoni, ovovremenski potpisi i juriš na crkveni vrh*. Danas, 29. 3. 2005.

TASIĆ, Jelena: *Kosovski Srbi su građani Kosova, ali i Srbije*. Danas, 21.–24. 4. 2006.

TASIĆ, Jelena: *Makedonske vlasti Ilindan obeležavaju u Plinovcu*. Danas, 1. 8. 2005.

TOMANIĆ, Milorad: *Falsifikat s blagoslovom episkopa*. Danas – Vikend, 15.–16. 3. 2003.

TOROV, M.: *Bogoslužjenje i u obdaništima*. Danas, 21.–24. 4. 2006.

Glas javnosti (Beograd)

KULJANIN, Branka: *Nove muke nadju nove sile*. Glas javnosti, 9. 12. 2002.

Makedonski korak unazad. Glas javnosti, 14. 7. 2003.

N., O.: *Sinod SPC zaprepasčen, Ministarstvo iznenadjeno*. Glas javnosti, 28. 9. 2001.

PAŠIĆ, P.: *Najžešći Miloševićev kritičar u SPC*. Glas javnosti, 21. 9. 1999.

Srbi sprečili obnovu Ferhadije. Glas javnosti, 8. 5. 2001.

Vladika australijsko-novozelanski Irinej Dobrijević: Moramo se pripremiti i za nezavisno Kosovo i Metohiju. Glas javnosti, 7. 6. 2006.

ŽIVKOVIĆ, Nikola: *Vlast podržava nezavisnu SPC*. Glas javnosti, 15. 5. 2003.

Helsinška povelja (Beograd)

AL PINTO-BRKIĆ, Bojan: *Crkva u ofanzivi: Mantija i mafija*. Helsinška povelja, č. 85–86, 2005.

AL PINTO-BRKIĆ, Bojan: *Srbija gosinu dana posle: Vlada ili vladike*. Helsinška povelja, č. 73–74, 2004.

BISERKO, Sonja: *Kolektivno poricanje*. Helsinška povelja, č. 93–94, 2006.

KALJEVIĆ, Branka: *Sprega elite i crkve*. Helsinška povelja, č. 93–94, 2006.

KULJIĆ, Todor: *Mit i istorija na „tržištu“*. Helsinška povelja, č. 85–86, 2005.

PANČIĆ, Teofil: *Borba za Djindjićevo nasledje: Sojuz puške i mantije*. Helsinška povelja, č. 64, 2003.

PERIĆ, Igor: *„Čudo“ na Rumiji*. Helsinška povelja, č. 85–86, 2005.

PEŠIĆ, Vesna: *Nacionalizam nemoguće države*. Helsinška povelja, č. 99–100, 2006.

POPOVIĆ-OBRAĐOVIĆ, Olga: *Crkva – ključni faktor blokade*. Helsinška povelja, č. 75–76, 2004.

SAMARDŽIĆ, Nikola: *Konstitucija olhokratije*. Helsinška povelja, č. 99–100, 2006.

ZIROJEVIĆ, Olga: *Malo poznata istorija: Sveti Sava i naši Muslimani*. Helsinška povelja, č. 62, 2003.

NIN (Beograd)

- ANDREJEVIĆ, Nadja: *Patrijarh srpski Pavle: Svi naši gresi*. NIN, č. 2533, 1999.
- ANDREJEVIĆ, Nadja: *Pred bogom i ljudima*. NIN, č. 2425, 1997.
- BASARIĆ, Leposava: *Spomenici na Kosmetu*. NIN, č. 2515, 1999.
- GLIGORIJEVIĆ, Milo: *Apel sunarodnicima*. NIN, č. 2414, 1997.
- GLIGORIJEVIĆ, Milo: *Hristos kao uzor*, NIN, č. 2454, 1998.
- IGNJA, Petar: *Srbi i religija*. NIN, č. 2506, 1999.
- JANJIĆ, Jovan: *Crkvena imovina: Država božji dužnik*. NIN, č. 2513, 1999.
- JANJIĆ, Jovan: *Veronauka na mala vrata*. NIN, č. 2637, 2001.
- K., L.: *Vladika raško-prizrenski Artemije: Promenimo režim*. NIN, č. 2559, 2000.
- KUJUNDŽIĆ, Lidija: *Lazareva kletva*. NIN, č. 2483, 1998.
- KUJUNDŽIĆ, Lidija: *Paralelna diplomatija*. NIN, č. 2513, 1999.
- MIRKOV, Snežana: *Vera privatna stvar*. NIN, č. 2448, 1997.
- NIKOLIĆ, Tanja: *Promašeni nacionalni ciljevi*. NIN, č. 2502, 1998.
- NIKOLIĆ, Tanja: *Vladika Artemije: Promašeni nacionalni ciljevi*. NIN, č. 2502, 1998.
- Od Kosova do Kosova*, NIN, č. 2474, 1998.
- Oslobodite Jovana*. NIN, č. 2848, 2005.
- Patrijarh srpski studentima Albancima: Država nije isto što i njeni režimi*. NIN, č. 2454, 1998.
- PUŠKARIĆ, Irina: *Vladike protiv režima*. NIN, č. 2402, 1997.
- R., S.: *Vreme verskog tržišta*, NIN, č. 2476, 1998.
- RADOVANOVIĆ, Kristina: *Kanonsko pravo: Šešeljiada pred anatemom*. NIN, č. 2509, 1999.
- RELJIĆ, Slobodan: *Crkve i rat: Koga će Bog kazniti?*. NIN, č. 2523, 1999.
- RELJIĆ, Slobodan: *Portret: Vladika Atanasije (Jevtić)*. NIN, č. 2544, 1999.
- RELJIĆ, Slobodan: *Vidovdan i politički krst*. NIN, č. 2530, 1999.
- TROJICKI, Konstantin: *Slučaj mitropolita Jovana*. NIN, č. 2549, 1999.
- TUCIĆ, Živica: *Zaokret u Makedoniji*, NIN, č. 2687, 2002.
- ŽIVKOVIĆ, Nikola: *Jeromonah Sava (Janjić), Visoki Dečani: I Albanci plaču*. NIN, č. 2484, 1998.

Pravoslavlje (Beograd)

- Apel za zaštitu srpskog življa i njegovih svetinja na Kosovu: Duhovni i istorijski identitet Srba*. Pravoslavlje, č. 928, 2005.
- DŽOMIĆ, jerej Velibor: *Opasno poigravanje verskim slobodama*. Pravoslavlje, č. 953, 2006.
- Episkopski savet Crne Gore razgovarao sa predsednikom Filipom Vujanovićem*. Pravoslavlje, č. 954, 2006.
- JANKOVIĆ, Živorad: *Srpska crkva nije bila anatemisana*. Pravoslavlje, č. 926, 2005.
- JEVTIĆ, A.: *Istorija ili histerija?*. Pravoslavlje, č. 515, 1988.

JEVTIĆ, A.: *Od Kosova do Jadovna, putni zapisi jeromonaha Atanasija Jevtića*. Pravoslavlje, č. 400, 1983; č. 404, 1984; č. 405, 1984.

JEVTIĆ, Atanasije: *Sa Kosova i oko Kosova*. Pravoslavlje, č. 366, 1982.

Kompleks logora za uništavanje ljudi. Pravoslavlje, č. 420, 1984.

LUKIĆ, vladika slavonski: *Antisrpsko nastupanje ustaške države*. Pravoslavlje, 15. 3. 1991.

Makedonska crkva samovoljno se otcepila od majke Srpske Crkve. Pravoslavlje, č. 11, 1967.

Milošević odbio Zakon o denacionalizaciji. Pravoslavlje, č. 580, 1991.

OBRADOVIĆ, Boško: *Sedam revolucija u srpskoj kulturi*, Pravoslavlje, č. 903, 2004.

Očuvati zajedničku državu Srbije i Crne Gore. Pravoslavlje, č. 940, 2006.

Poruka Svetog arhijerejskog sabora SPC srpskom narodu povodom prvih višestranačkih izbora u Srbiji i Crnoj Gori. Pravoslavlje, č. 570, 1990.

Srbi treba da budu velikodušni. Pravoslavlje, č. 962, 2007.

Ustavnost je temelj jedne države. Pravoslavlje, č. 954, 2006.

VUJIĆ, Vladimir: *Povratak Savi Svetitelju*. Pravoslavlje, č. 907–908, 2006.

Republika (Beograd)

AHTIK, Miroslav: *Klerikalizacija Srbije*. Republika, č. 340–341, 2004.

AHTIK, Miroslav: *Nastavlja se spajanje SPC sa državom*. Republika, č. 330–331, 2004.

BOGDANOVIĆ, M.: *Sophie de Schaepdrijver: Od nacionalizma do nacionalizma*. Republika, č. 149, 1996.

ČOLOVIĆ, Ivan: *Kultura, nacija, teritorija*. Republika, č. 288–289, 2002.

D., E.: *Istorija i ikona: O knizi Tomasa Bremera „Vera, kultura i politika“*. Republika, č. 167–168, 1997.

DJ., M.: *Caru carevo*. Republika, č. 224–225, 1998.

DJ., M.: *Epilog i novi zaplet*. Republika, č. 296, 2002.

DJ., M.: *Hiperprodukcija proroka*. Republika, č. 288–289, 2002.

DJ., M.: *Ideološke mantre vladike Atanasija Jevtića*. Republika, č. 327, 2004.

DJ., M.: *Nespokojne mošti Lazareve*. Republika, č. 290–291, 2002.

DJ., M.: *Slavlje s povodom i ćutanje s razlogom*. Republika, č. 334–335, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Antikomunizam – novi bauk u Evropi*. Republika, č. 380–381, 2006.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Autokefalnost kao jabuka razdora*. Republika, č. 364–365, 2005.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Breme patrijarha Pavla*. Republika, č. 382–385, 2006.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Burna jesen patrijarha Pavla*. Republika, č. 222–223, 1999.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Crkva i njeno odlučno „ne“ državi*. Republika, č. 316–317, 2003.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Crkveno političke magle*. Republika, č. 374–375, 2006.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Crkveno-političke igre bez granica*. Republika, č. 290–291, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Da i ne Alena Bezansona*. Republika, č. 338–339, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Egzorcističke i druge vežbe*. Republika, č. 390–391, 2006.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Enciklopedijski triptih o pravoslavlju*. Republika, č. 304–305, 2003.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Eppur si muove*. Republika, č. 244, 2000.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Falsifikat s mirisom jorgovana*. Republika, č. 398–401, 2007.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Glosa o zločinu i grehu bez kazne*. Republika, č. 288–289, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Gorka žetva patrijarhova*. Republika, č. 181, 1998.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Gozba čudnih pobednika*. Republika, č. 327, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Iskušenja klerikalizacije*. Republika, č. 352–353, 2005.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Kolokvijalni jezik mrznje*. Republika, č. 279, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Laž na spasenje*. Republika, č. 396–397, 2007.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Molitve i molbe patrijarha Pavla*. Republika, č. 216–217, 1999.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Mrakobesije kao novo jednoulje*. Republika, č. 328, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Muke sa simfonijom*. Republika, č. 310–311, 2003.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Nesporazum oko razuma*. Republika, č. 278, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *O državi božjoj u Srba*. Republika, č. 276–277, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *O Isusu i deci i jednom vladici*. Republika, č. 166, 1997.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *O totalitarizmu i misticizmu*. Republika, č. 388–389, 2006.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Ofanzivni nacionalni program*. Republika, č. 329, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Opet muke oko veronauke*. Republika, č. 284–285, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Pirova pobjeda vladike Filareta: Moglu li granice kanonskog područja SPC biti državne granice ili ne mogu*. Republika, č. 414–415, 2007.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Političko-crkvene manipulacije u pet slika*. Republika, č. 392–395, 2006.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Politika u crkvi i crkva u politici*. Republika, č. 164, 1997.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Problem kalendara – između jevandjelja i astronomije*. Republika, č. 360–361, 2005.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Ruža i krst*. Republika, č. 148, 1996.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Sabornost – regeneracija totalitarizma*. Republika, č. 334–335, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Sekularizam i klerikalizacija*. Republika, č. 370–371, 2005.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Si réplique*. Republika, č. 296, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Slavlje s povodom i ćutanje s razlogom*. Republika, č. 334–335, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *SPC – svedoci i saučesnici*. Republika, č. 207, 1999.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Spor SPC – MPC. Borba za kanonske teritorije*. Republika, č. 362–363, 2005.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Srbija zbunjena između trona i oltara*. Republika, č. 324–325, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Srbiji svi i svuda očekuju čuda*. Republika, č. 320–321, 2003.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Strah od „države božje“*. Republika, č. 294–295, 2002.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Sve onako sitno kaludjerski*. Republika, č. 332–333, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Sveci i osvetnici*. Republika, č. 366–367, 2005.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Treće iskušenje*. Republika, č. 326, 2004.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Uhvatiti mesta duši – i preči put za to*. Republika, č. 376–377, 2006.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Zavetna misao bez misli*. Republika, č. 406–411, 2007.

FILIPOVIĆ, Miroslav: *Bojkot kosovskih izbora: Popa u ruku ili!...* Republika, č. 344–345, 2004.

JOVANOVIĆ, Tatjana: *Mrs i post*. Republika, č. 329, 2004.

JOVANOVIĆ, Tatjana: *Upotreba čuda u političke svrhe*. Republika, č. 406–411, 2007.

KECMANOVIĆ, Dušan: *Racionalno i iracionalno u nacionalizmu*. Republika, č. 324–325, 2004.

KORNHAUZER, Juljan: *Ugroženost kao književni model*. Republika, č. 294–295, 2002.

KREŠIĆ, Andrija: *Religija milosti na granici milenija*. Republika, č. 141–142, 1996.

LONČAR, Tanja B.: *Demokratska tolerancija verujućih kreacija u pohodu na nauku: „Autore“, pomozil!*. Republika, č. 356–357, 2005.

LONČAR, Tanja B.: *Sektaši o sektama*. Republika, č. 334–335, 2004.

M., D.: *Spor oko tumačenja „Kosovskog zaveta“*. Republika, č. 398–401, 2007.

MANOJLOVIĆ, Lazar: *Goropadni vladika*. Republika, č. 406–411, 2007.

MARTINOV, Zlatoje: *Glorifikacija ne trpi istinu*. Republika, č. 378–379, 2006.

MARTINOV, Zlatoje: *Odgonetnuta tajna Dahaua*. Republika, č. 392–395, 2006.

MARTINOV, Zlatoje: *Ozbiljni desekularizirajući procesi*. Republika, č. 356–357, 2005.

MARTINOV, Zlatoje: *Vladika Nikolaj Antisemitski*. Republika, č. 376–377, 2006.

MARTINOV, Zlatoje: *Zar je samo hrišćanska sreća – sreća?*. Republika, č. 279, 2002.

MILOSAVLJEVIĆ, Olivera: *Izbor ili nametanje tradicije*. Republika, č. 281, 2002.

MIROVIĆ, Nenad: *Preispitivanje nacionalizma*. č. 148, 1996.

MIŠKOVIĆ, Dragan: *Bogoslovija na Univerzitetu*. Republika, č. 326, 2004.

MITROVIĆ, Milutin: *Postsekularizam*. Republika, č. 366–367, 2005.

NASTASIJEVIĆ, Srdjan: *S onu stranu nacionalizma i demokratije*. Republika, č. 386–387, 2006.

P., N.: *Vaskrs neupokojenih*. Republika, č. 163, 1997.

PAVLOVIĆ, Stevan K.: *Povodom Srpske crkve*. Republika, č. 214–215, 1999.

PEŠIĆ, Vesna: *Saopštenje za javnost povodom izjava o okupaciji Kosova*. Republika, č. 376–377, 2006.

POPOV, Nebojša: *Blagosiljanje nasilja*. Republika, č. 330–331, 2004.

POPOV, Nebojša: *Svetosavski džihad*. Republika, č. 297, 2002.

POPOV, Nebojša: *Vrtlog populističkih revolucija*. Republika, č. 302–303, 2003.

POPOV, Nebojša: *Žudnja za dominacijom*. Republika, č. 328, 2004.

RAK, Pavle: *Evangelizacija i finansije nekad i sad*. Republika, č. 326, 2004.

RIKLIN, Mihail: *Pravoslavni fundamentalizam*. Republika, č. 386–387, 2006.

TOROV, Ivan: *Moderna Srbija vladike Velimirovića*. Republika, č. 382–385, 2006.

VIROLI, Mauricio: *Patriotizam bez nacionalizma*. Republika, č. 153–154, 1996.

VUČKOVIĆ, Slavica: *Moderna i antimoderna u Srbiji*. Republika, č. 262, 2001.

VUJOŠEVIĆ, Vera i Ljubiša: *Crkvena država, državna crkva ili sekularizam?*. Republika, č. 281, 2002.

VUJOŠEVIĆ, Vera: *Civilno društvo u lokalnoj zajednici: O istraživanju agencije Argument, Beograd 2005*. Republika, č. 374–375, 2006.

VUKOMANOVIĆ, Milan: *O bogu i djavolu, još jednom*. Republika, č. 352–353, 2005.

ZIROJEVIĆ, Olga: *Alahovi hrišćani*. Republika, č. 282–283, 2002.

Vreme (Beograd)

ANASTASIJEVIĆ, Dejan: *Kopernikanski obrt: Nova crkvena politika?*. Vreme, č. 747, 2005.

ANASTASIJEVIĆ, Dejan: *Otac Sava: Gluve uši Beograda*. Vreme, č. 436, 1999.

ĆIRIĆ, Aleksandar: *Zvono za Šešelja*. Vreme, č. 431, 1999.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Iz Ustava SPC: vlast od Boga*. Vreme, č. 629, 2003.

DJORDJEVIĆ, Mirko: *Nevolje s pluralizmom*. Vreme, č. 629, 2003.

Kome zvone zvona... Vreme– mimořádné vydání, č. 3, 1999.

KOMLENOVIĆ, Uroš: *Mrvice za Dečane*. Vreme, č. 429, 1999.

KOSTIĆ, Slobodan: *Portret savremenika – Jelenko (Filaret) Mićović: Rampa za druga popa*. Vreme, č. 868, 2007.

KOSTIĆ, Slobodan: *Sporno slovo u crkvenom kalendaru*. Vreme, č. 647, 2003.

MAJDIN, Zoran: *Najviši državni interes*. Vreme, č. 735, 2005.

MAJDIN, Zoran: *Srpska pravoslavna crkva: Samoupravni feudalizam*. Vreme, č. 629, 2003.

MILOŠEVIĆ, Milan: *Konflikt u Srpskoj pravoslavnoj crkvi*. Vreme, č. 221, 1995.

NINČIĆ, Roksanda: *Varanje Crkve: Bogu božje – caru imovina*. Vreme, č. 429, 1999.

TODOROVIĆ, Dragan: *Peticijom po vladici: Jesen „patrijarha“*. Vreme, č. 530, 2001.

TURUDIĆ, Momir: *Portret savremenika – Amfilohije Radović: Ratnik u mantiji*. Vreme, č. 881, 2007.

Dalši

Amfilohije: Karadžić da se odluči, B92, 26. 8. 2005; http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=08&dd=26&nav_id=175368.

Amfilohije: Neka se Jevrem pokaje, pa da se molimo istome Bogu. Prve crnogorske nezavisne elektronske novine, 18. 10. 2003; <http://www.pcnen.com/Arhiva/2003/huskanje/arhiva.htm>.

BULOVIĆ, Irinej: *Smisao Svetosavlja*. Bogoslovlje (Beograd), č. 1, 2006.

C., S.: *Mitropolit Amfilohije služio opijelo Jovanki Karadžić*. Svetigora Pres (Nikšić, Cetinje), 7. 5. 2005.

CVIJANOVIĆ, Željko: *Kraj kosovskog ciklusa*. BH Dani (Sarajevo), č. 187, 2001.

CVIJANOVIĆ, Željko: *Srbi i Ferhadija: evolucija koje nije bilo*. BH Dani (Sarajevo), č. 205, 2001.

DJORDJEVIĆ, B. — POPOVIĆ, B: *Svoje ne damo*, Večernje novosti (Beograd), 19. 3. 2004.

Durdjevdansko pismo Haralampiju. Kažiprst, Radio B92, 19. 5. 2003.

Fond za humanitarna prava: *Mart 2004: Etničko nasilje na Kosovu*. Beograd, červen 2004; dostupné na: http://www.hlc-rdc.org/storage/docs/4400ac078018011311_ccd13b74b2f73a.pdf.

GLIŠIĆ, Venceslav: *Prilog diskusiji o knjizi Predraga Ilića „SPC i tajna Dahaua“*; http://www.nspm.org.yu/debate_2007/2007_vjenceslav1.htm.

Govor mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija na opelu premijeru Zoranu Djindjiću, u Hramu Svetog Save, 15. 3. 2005; http://www.zamislisrbiju.org/idc_govori_05.htm#02.

IGRIĆ, Gordana: *Duhovno i svetovno u „Slobinom loncu“*. AIM press, 6. 6. 1995; <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199506/50606-001-pubs-beo.htm>.

JEVTIĆ, vladika Atanasije: *Vapaj Srba sa Kosova i Metohije*, Gračanica 1999.

MAMUZIĆ, Olivera: *Od komunističke do pravoslavne ideologije*. AIM press, 22. 7. 2001.

MIHAJLOVIĆ, Branka: *M. Djordjević: Zemlja tuđih grobova*. Radio Slobodna Evropa; <http://www.danas.org/programi/magazin/nocni/2001/09/20010915035155.asp>.

MILJANOVIĆ, Mitar: *SPC i nacionalno pitanje*. Glas crkve (Šabac), č. 1, 1991.

NAJDANOVIĆ, Dimitrije: *Svetosavska paralipomena*. Svetosavlje (Beograd), č. 2, 1932.

Nasilje na Kosovu: Hronologija događaja (16.–22. mart 2004), B92 Specijal; <http://www.b92.net/specijal/kosovo2004/>.

PEROVIĆ, Latinka: *Nedovršena plišana revolucija*. Ekonomist online, 5. 10. 2004; <http://www.ekonomist.co.yu/magazin/em230/tri/tri1.htm>.

Razgovor sa Srdjanom Vrcanom i Milanom Vukomanovićem: Zajedno na oltaru i na tronu. Zarez (Zagreb), č. 139, 2004.

Spriječiti Amfilohija u rušenju crnogorskih kulturno-istorijskih spomenika. Prve crnogorske nezavisne elektronske novine, 16. 10. 2003; <http://www.pcnen.com/Arhiva/2003/huskanje/arhiva.htm>.

ŠTĚPÁNEK, Václav: *Mýty kolem Slobodana Miloševiče*. Navýchod (Praha), č. 1, 2006.

ŠTITKOVAC, Ejub: *Rušenje bogomolja u ratu u Hrvatskoj i BiH*. AIM press, 20. 3. 1994; <http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199403/40320-004-pubs-beo.htm>.

Tadić: Crkva da se pita. B92, 11. 3. 2005; http://ds123.xs4all.nl/info/vesti/index.php?yyyy=2005&mm=03&dd=11&nav_id=164058.

Info-služba EPR KiM, Informativna služba SPC (elektronické zdroje):

ERP KiM Info-služba: *Episkop Artemije: Suspendovan dogovor sa UNMIK-om o obnovi svetinja*, 15. 9. 2004.

ERP KiM Info-služba: *Iguman dečanski Teodosije (Šibalić) izabran za vikarnog episkopa lipljanskog sa sedištem u manastiru Visoki Dečani*, 20. 5. 2004.

ERP KiM Info-služba: *Zabrinutost Eparhije raško-prizrenske*, 21. 7. 2004.

Informativna služba SPC: *Sučeešće porodici Slobodana Miloševića*, 14. 3. 2006.

Informativna služba SPC: *Gospode, ne ponovilo se! Povodom snimka zločina nad zarobljenim muslimanima*, 10. 6. 2005.

Informativna služba SPC: *Izjava mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija povodom Memoranduma o obnovi svetinja na Kosovu i Metohiji*, 29. 3. 2005.

Informativna služba SPC: *Obraćanje njegove svetosti Patrijarha Srpskog gospodina Pavla, u ime Svetog arhijerejskog sabora SPC, povodom predstojećih pregovora o statusu Kosova i Metohije*, 4. 11. 2005.

Informativna služba SPC: *Osnovna načela Svetog Arhijerejskog Sinoda SPC i Odbora Svetog Arhijerejskog Sabora za Kosovo i Metohiju u vezi sa predstojećim razgovorima o budućem statusu Kosova i Metohije*, 7. 2. 2006.

Informativna služba SPC: *Otvoreno pismo episkopa raško-prizrenskog g. Artemija predsedniku Srbije Borisu Tadiću*, 7. 10. 2004.

Informativna služba SPC: *Poruka Svetog Arhijerejskog Sabora SPC o Kosovu i Metohiji*, 25. 5. 2007.

Informativna služba SPC: *Poruka Svetog arhijerejskog sabora SPC povodom razgovora o statusu Kosova i Metohije*, 4. 11. 2005.

Informativna služba SPC: *Susret Patrijarha i predsednika: „Neka naše reči budu blage, a dokazi jaki“*, 22. 2. 2007.

Informativna služba SPC: *Sveti Arhijerejski Sinod SPC: Saopštenje za javnost*, 3. 2. 2007.

Důležité elektronické zdroje:

Internetové stránky SPC: <http://www.spc.yu/>

Internetové stránky raško-prizrenské eparchie: <http://www.eparhija-prizren.com/> (oficiální);
<http://www.kosovo.net>

Internetová vydání časopisu Pravoslavlje: <http://www.pravoslavlje.org.yu/>

Tištěno na recyklovaném papíře